

תשובות הגאונים החדשות

ועמן

תשובות, פסקים ופירושים מאת חכמי פרובאנס הראשונים

יוצאות לאור לראשונה

על פי

כתב-יד מוסקבה 566 וקטע גניזה

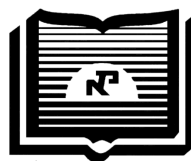
עם

מבוא, הערות, ביאורים ומפתחות

על ידי

שמחה עמנואל

מהדורה חדשה מתוקנת ומעודכנת

מכון אופק

ירושלים תשע"ט

מהדורה חדשה מעודכנת עם השלמות

הפצת ספרי מכון אופק בארץ ובחו"ל ע"י

הוצאת קורן ירושלים

ת"ד 4044

ירושלים 91040

www.ofeqbooks.org

©

כל הזכויות שמורות, 1995, 2018

כולל זכות פיענוח כתבי היד והשימוש בהם בכל צורה שהיא
למכון אופק

Ofeq Institute, Inc.

28772 Johnson Drive, Wickliffe, OH 44092 USA

אין לצלם, להעתיק, להקליט, לתרגם או להפיץ בכל דרך שהיא
ובשום אמצעי, אלקטרוני, אופטי או מיכאני,
ספר זה או קטעים ממנו, עם הערות או בלי הערות,
או ללקט ממנו חומר ולצרפו לספר אחר,
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב ISBN 978-1-881255-74-1

סדר ועימוד: yonni.typesetter@gmail.com

תוכן

ה	הקדמה
ח	הקדמה למהדורה השנייה
ט	מבוא
י	תולדות כתבי־היד
יא	תיאור כתבי־היד
טז	המפתח
יז	כתבי־יד סנט פטרבורג
יט	קטע הגניזה
כ	מקורותיו של הקובץ
ל	עורך הקובץ
לג	ראשונים שהכירו את הקובץ
מא	דייקנותו של המעתיק
מב	דרכנו בההדרה

נספח: העתקות מכת"י מוסקבה בשבלי הלקט ובכת"י אוקספורד 2343 מה

1	תשובות
273	נספח: פסקי רב נחשון גאון
277	הוספות והשלמות
281	רשימת הקיצורים
283	מפתחות

הקדמה למהדורה השנייה

עשרים שנים ויותר חלפו מאז יצא לאור ספר תשובות הגאונים החדשות, וביזמתו הברוכה של הרב אברהם שושנה שליט"א מוגשת בזה מהדורה חדשה של הספר, עם השלמות נצרכות. רובו הגדול של הספר נשאר במתכונתו הראשונה, וגם ההפניות לספרי הגאונים והראשונים נותרו בדרך כלל ללא שינוי, גם אם יצאו מאז מהדורות מתוקנות יותר של הספרים. העימוד המקורי של הספר וכן מספור ההערות המקורי נותרו כמעט ללא שום שינוי. השלמות קצרות שלא שיבשו את העימוד המקורי הובאו במקומן, בתוך סוגריים מסולסלים. השלמות נוספות הובאו בסוף הספר (עמ' 277-280), והן סומנו במקום המתאים בסימן [♦].

שמחה עמנואל

מבוא

עם נפילתן של חומות הברזל שהקיפו את הגוש המזרחי זה עשרות שנים, נחשפים בפנינו קימעה-קימעה אוצרות כתבי-היד השמורים שם. מקצת מאותם כתבי-היד חדשים הם לחלוטין ולא ידענו כלל על קיומם שם, והם כמציאה המזדמנת בהיסח הדעת. כתבי-יד אחרים נודעו כבר ברבים, והשתוקקו להם כמה דורות של חוקרים ולומדים, ולא עלתה בידם. אחד המפורסמים שבכתבי-יד אלו הוא כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 566, שרבים ניסו בעשרות השנים האחרונות לעיין בו, וכל מי שהזדמן למוסקבה התבקש לחפשו, וכולם העלו חרס בידם. עתה, משנתגלה כתב-היד, מצאנו בו הרבה מעבר למה שקיוונו; ידענו זה מכבר כי יש בכתב-היד מאות תשובות של הרי"ף ושל ר' אברהם אב"ד מנרבונה וכן גם ליקוטים מתורתם של הגאונים וחכמי פרובאנס. אך רק עתה, משהגיע אלינו צילומו של כתב-היד, מצאנו בו גם קובץ גדול של תשובות מאת גאוני בבל.

תשובותיהם של גאוני בבל הגיעו אלינו בשלושה צינורות: בכתביהם של הראשונים, שציטטו מאות תשובות של הגאונים; בקבצים שלמים של תשובות גאונים, שנאספו לפני מאות שנים על-ידי חובבי תורתם של הגאונים; ובשרידים מקוטעים שנמצאו בגניזת קהיר. הצינור העשיר ביותר הוא זה שהגיע אלינו בקבצים שונים של תשובות, ומהם באו לידינו רוב מניין ורוב בניין של תשובות הגאונים. אלא שצינור זה הדלדל ויבש, וכבר מאה שנה ויותר – מאז נדפס ספר תשובות גאוני מזרח ומערב (ברלין תרמ"ח) – שלא נדפס קובץ שלם של תשובות גאונים.¹ מיד כשיבש צינור זה נתגלה צינור אחר, של תשובות גאונים שנמצאו בגניזת קהיר, ורוב תשובות הגאונים שנדפסו במאה השנים האחרונות באו משם. לתשובות הגאונים העולות מן הגניזה יש יתרון על-פני הקבצים השלמים, שכן קטעי הגניזה שמרו לרוב על דברי הגאונים בצורתם המקורית, בלי קיצורים ותיקוני לשון. מאידך, דפי הגניזה הגיעו לידינו בלים וקרועים, ועל אף כל הטרחה והמאמצים שהשקיעו המהדירים בדפי הגניזה – מהדירים שלהם אנו חבים כה רבות – עדיין נשארים הדברים קטועים וחסרים, ואנו נשארים וחצי תאוותנו בידינו. שמחים אנו לחדש שנית את הצינור העשיר, זה של קבצים שלמים של תשובות גאונים שנאספו בימי קדם ונשתמרו בכתבי-יד שלמים, ולצורך למדף הספרים קובץ חדש של תשובות גאונים.

1 יוצא מן הכלל הוא הקובץ שההדיר ש' אסף (תג"א, תרפ"ז), שנדפס בחלקו מתוך קבצים שלמים של תשובות גאונים ובחלקו מתוך מובאות בספרי הראשונים. ראוי לציין כי מרבית הקבצים השלמים המצויים בידינו נדפסו רק במאה הקודמת, וכולם יצאו לאור תוך ארבעים שנה – למן שנת תר"ח (תשובות גאונים קדמונים) ועד שנת תרמ"ח (תשובות גאוני מזרח ומערב). מאז המצאת הדפוס ועד לשנת תר"ח, במשך למעלה משלוש מאות וחמישים שנה, נדפסו רק ארבעה קבצים של תשובות גאונים, כולם מקוצרים ומעובדים, וכולם בדפוס טורקיה: הלכות פסוקות מן הגאונים, קושטא רע"ו: תשובות הגאונים הקצרות, שם של"ה; שערי צדק, שאלוניקי תקנ"ב; שערי תשובה, שם תקס"ב.

תשובות הגאונים החדשות

קובץ זה נדפס כאן מכתב-יד שלם וברור, שאפשר לקרוא בו כל מילה ומילה בלי קושי, ועל כן יש לו יתרון על פני קטעי הגניזה. מכיוון שקובץ שלם מונח כאן לפנינו, יכולים אנו לבחון את מקורותיו של הקובץ ולהכיר את כור מחצבתו, לעקוב אחר שימושם של כמה מן הראשונים בקובץ ועל השפעתו לדורות, לבדוק את דייקנותו של הסופר, ועוד. תשובות הגאונים באות בסופו של כתב-היד, וקודם להן באות מאות תשובות של הרי"ף ושל ר' אברהם אב"ד מנרבונה. תשובותיהם של שני חכמים אלו עתידות אף הן לצאת בקרוב בהוצאת מכון אופק, על-ידי מהדירים אחרים. בין תשובות הגאונים משולבים כאן קטעים מתורתם של הראשונים, מבית מדרשו של הרי"ף ומכתביהם של חכמי פרובאנס הראשונים. במהדורתנו העתקנו את קובץ התשובות כמות שהוא, ועל-כן באו אף כאן תשובותיהם של הגאונים במשולב עם תורתם של ראשונים.

א. תולדות כתב-היד

איזכורו הראשון של כתב-היד היה לפני קרוב למאה ושלושים שנה, במאמרו של ה' גרוס על ר' אברהם אב"ד מנרבונה, ושם הוא תיאר כתב-יד של תשובות ר' אברהם אב"ד, שמצוי היה באותה שעה בפריס, בספריית גינצבורג.² בסמוך לכך הזכיר את כתב-היד גם ש' זק"ש, הספרן בבית גינצבורג, והוא מסר כי כתב-היד נקנה אצל מוכר הספרים אליעזר אשכנזי.³ בקטלוג של זק"ש לספריית גינצבורג תואר כתב-היד בהרחבה, ושם אף נקבע מספרו: 566. קטלוג זה לא הגיע לידינו, אך י' לובצקי העתיק משם את תמצית תיאורו של כתב-היד, והדפיסו במבוא לספר ההשלמה.⁴

בער גולדברג מהדיר תשובה אחת מכתב-היד (ס' קמז במהדורתנו) ופירסמה בשנת 1871, אך הוא קימץ בדבריו על טיבו של כתב-היד ועל בעליו, וכתב רק 'מצאתי בכ"י בפריס', עד

2 H. Gross, 'R. Abraham b. Isaak, Ab-bet-din aus Narbonne', *MGWJ* 17 (1868) pp. 242, 253-255, 281-294

3 ש' זק"ש, 'תקון טעות', הלבנון ו (תרכ"ט), כבוד הלבנון עמ' 167.

4 י' לובצקי (מהדיר), ספר ההשלמה לסדר נזיקין, חלק ראשון, פאריש תרמ"ה, מבוא, עמ' XI (וראה להלן, הערה 61). זק"ש ערך שני קטלוגים לכתב-היד שבספריית גינצבורג, האחד קצר והשני ארוך ומפורט. הקטלוג הקצר, הנקרא 'בית יוסף', מצוי בידינו (ליטוגרפיה, צילומי במכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים), ושם מתואר כתב-היד במשפט אחד בלבד: 'קובץ תקס"ו, נייר חזק, תשובות רב אלפס ור' אברהם אב"ד וגאוני בבל'. הקטלוג הארוך הובא לדפוס בשנת תרכ"ו בערך, אך נדפסו ממנו רק 48 עמודות, ובהן תיאורם של שני כתבי-היד הראשונים שבאוסף גינצבורג, ואז נפסקה ההדפסה (ראה: ש"ב שווארצברג, 'שניאור זק"ש, רשימת ספריו, הוצאותיו ומאמריו', יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס - קבוצת מאמרים וחקירות בספרות ישראל, ניו יורק תר"צ, עמ' סח-סט). השריד היחידי שנותר מן הקטלוג הארוך, לבד מאותן 48 עמודות שנדפסו, היא הפיסקה שהעתיק לובצקי.

שהקורא עלול להבין כי כוונתו לספריה הידועה יותר בפריס, היא הספריה הלאומית.⁵ אחרי גולדברג ראה את כתב-היד א' נויבויר, והוא ציטט ממנו פסקה קצרה בשנת 1885.⁶ בסמוך למועד זה, אבדו עקבותיו של כתב-היד. קטעים אחדים מכתב-היד התפרסמו אמנם גם לאחר מכן, אך הם נדפסו מתוך ההעתקה המאוחרת שבסנט פטרבורג (ראה עליה להלן), ואילו את כתב-יד גינצבורג איש לא ראה.

הברון דוד גינצבורג העביר את ספריתו מפריס לסנט פטרבורג בסוף שנות השמונים של המאה התשע-עשרה (למנינם), ולאחר המהפכה הקומוניסטית עברה הספריה לגולים רבים, עד שהובאה לבסוף לספריה לנין (הנקראת היום ספריית המדינה) שבמוסקבה.⁷ תיירים שביקרו בספריית לנין מסרו כי כתב-יד 566 איננו נמצא במקומו, או ששמור תחת מספר זה כתב-יד אחר,⁸ של ספר הטורים. שערי הספריה נעולות היו כמעט לחלוטין בפני החוקרים, ועל-כן לא היתה אפשרות לחפש בה באופן שיטתי אחר כתב-היד האבוד.

תעלומת אובדנו של כתב-היד נפתרה רק לאחר שנים מרובות, לאחר שכבר כמעט ונואשו ממנו. לפני שנים אחדות נחתם הסכם בין הספריה במוסקבה לבין המכון לתצלומי כתבי-היד העבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ובו הוסכם על צילום כל כתבי-היד שבאוסף גינצבורג עבור המכון. כשהגיעו לארץ צילומיהם של כתבי-היד, קרוב לאלפיים במספר, התברר כי כתבי-יד אחדים מונחים בספריה שבמוסקבה שלא במקומם, תחת מספר אחר. בין אותם כתבי-יד מצוי היה גם כתב-יד 566; מאן דהוא רשם עליו בטעות מספר קטלוגי אחר, והוא הונח במדף אחר, במקום בו איש לא היה יכול למוצאו. [♦]

ב. תיאור כתב-היד

כתב-יד מוסקבה עשוי ניר, והוא נכתב לערך בסוף המאה החמש-עשרה או בתחילת המאה השש-עשרה.⁹ במשך השנים נתלשו דפים מכתב-היד, הן בראשו והן בסופו (ראה להלן). וכיום נותרו בו 203 דפים.¹⁰ כתב-היד נכתב בכתיבה פרובנסאלית-ספרדית, ועל מוצאו מעידה אף

5 ב"ג, המגיד טו (1871) עמ' 285-286, 294-295. דומה שפרסום זה נעלם מעיניהם של מרבית העוסקים בתורת הגאונים.

6 A. Neubauer, 'Documents Inédits', *REJ* 10 (1885) p. 94, ראה להלן, הערה 19.

7 בראשית שנת 1917 נרכשה הספריה כולה עבור בית הספרים הלאומי בירושלים, אך היא נשארה ברוסיה עקב המהפכה שאירעה בסמוך. על גלגוליה של הספריה ראה מה שכתבו ש' איזנשטדט, 'על גורל כתבי-היד והספרים של הברון דוד גינצבורג', דבר, 26.12.1935; מ' נדב, 'לתולדות המאמצים לרכישת אוסף דוד גינצבורג בשביל בית-הספרים הלאומי בירושלים', בתוך: מסות ומחקרים בספרנות, מוגשים לקורט דוד וורמן במלאות לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשל"ו, עמ' 81-95; M. Stanislawski, 'An Unperformed Contract: The Sale of Baron Gunzburg's Library to the Jewish Theological Seminary of America', בתוך: תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, ירושלים תשמ"ח, החלק האנגלי, עמ' LXXIII-XCIII.

8 'תא-שמע, "ימי-אידיהם" - פרק בהתפתחות ההלכה בימי-הביניים', תרביץ מז (תשל"ח) עמ' 209.

תשובות הגאונים החדשות

הערה אחת הכתובה בגליון, בה נכתב: 'זאת השאלה רצוני לשלוח [לר'] יהודה במרשיליא על דבר נשאלתי ממנו'.¹¹ ומכאן שהסופר (של כת"י מוסקבה עצמו או של הטופס שממנו העתיק סופר כת"י מוסקבה) פעל בסביבות העיר מרסיי שבדרום צרפת.

כתב-היד מוקדש כולו לקובצי תשובות, של הראשונים ושל הגאונים. התשובות ממוספרות לפי הסדר, אך הסופר דילג פעמיים במניינו: מס' תקכ הוא דילג לס' תר ומס' תרט הוא דילג לס' תש. לאחר סימן תתא החל הסופר במנין חדש, ובמנין השני רשומים קכד סימנים.¹² נמצינו למדים כי בספירה הראשונה יש 632 סימנים (א-תקכ, תר-תרט, תש-תתא), ובספירה השניה רשומים 124 סימנים, ובסך הכל: 756 סימנים. אך מניין זה איננו מדויק, שכן הסופר קבע את החלוקה לסימנים שלא בדקדוק. לעתים הוא חילק תשובה אחת, ואפילו קצרה, לשני סימנים,¹³ ולעתים הוא הביא כמה תשובות בסימן אחד.¹⁴

- 9 תודתי לפרופ' מ' בית-אריה, שבדק לבקשתי את צילומי של כתב-היד במיקרופילם. קביעה מדויקת יותר של זמנו של כתב-היד יכולה להיעשות על-פי בדיקת סימן המים של הניר, בדיקה הצריכה להיעשות בגוף כתב-היד.
- 10 על-פי שומרי הדף אפשר לראות כי כתב-היד מורכב משנים-עשר קונטרסים שלמים (בקונטרס החמישי נתלש דף אחד [אחרי דף 91], שהיה ריק), ועוד עשרים דפים בודדים בראש כתב-היד. מרבית הקונטרסים הם בני ששה-עשר דפים, חוץ מן הקונטרס הראשון, שיש בו עשרה דפים (דף 21-30) והקונטרס השביעי, שיש בו ארבעה-עשר דפים (דף 110-123). עשרים הדפים הראשונים בכתב-היד הם שרידים חלקיים של קונטרסים אחדים, ולא הצלחתי לעמוד על היקף החסר בהם. הקונטרס האחרון של כתב-היד אבד כולו (דף 204 ואילך).
- 11 להלן סי' סא, עיין שם.
- 12 דומה כי המנין החדש שהחל בו הסופר בא רק מסיבות טכניות, כדי שלא להגיע בסוף הקובץ למנין סימנים גבוה יתר על המידה (תתקכה), ואין בו ללמד כי מתחיל כאן קובץ אחר של תשובות. לסופר נצטרפו שתי סיבות להתחיל דווקא כאן במנין חדש: משום שהוא הגיע כאן למנין גבוה – תת, ומשום שבראש הסימן הבא מצויה כותרת מיוחדת ('אילו התשובות מיכאן ואילך כולם של רבינו האי ז"ל' [סי' צ במהדורתנו]). ראייה לכך שהמנין החדש הוא טכני בלבד מצויה בקטע הגניזה (ראה עליו להלן), שבו אין כלל ציון לסימנים, והוא ממשיך ברצף אחד מס' תשצא ועד אמצע סי' א – בלי להשגיח ב'תפר' שבין שני המנינים של סופר כת"י מוסקבה. ראייה נוספת לדבר מכת"י אוקספורד 2343, שהעתיק קטעים רבים מהקובץ שלפנינו (ראה להלן), והוא מביא ברצף אחד קטעים מכל חלקיו של הקובץ – מס' תיד שבמנין הראשון ועד לס' קכד שבמנין השני. מאידך, ר' צדקיה מרומי, שאף הוא העתיק קטעים רבים מהקובץ שלפנינו, והוא חי סמוך מאד לזמן עריכתו של הקובץ (ראה להלן), הכיר רק את סי' תיד-תשצא, ותו לא. אפשר שהעתיקותיו של ר' צדקיה מרומי מלמדות כי סי' א-קכד הם קובץ נפרד של תשובות, שצורף לקבצים האחרים שבכת"י מוסקבה בזמן מאוחר יותר. אך לאור הראיות האחרות שהזכרנו מסתבר יותר לומר כי הטופס שהגיע מפרובאנס לאיטליה פגום היה, ועל-כן הכיר ר' צדקיה רק את חלקו הראשון.
- 13 ראה למשל סי' תת-תתא (סי' פח במהדורתנו).
- 14 ראה למשל סי' ב (סי' צג-צה במהדורתנו).

כאמור, ברבות הימים אבדו מקצת מן הדפים, ובעקבות כך אבדו מאתנו כשבעים מן התשובות: חמישים ושלוש התשובות הראשונות וחמש-עשרה התשובות האחרונות.

כתב-היד מורכב משתי חטיבות עיקריות: הראשונה של תשובות הרי"ף (סי' א-תיג) והשנייה של תשובות ר' אברהם אב"ד מנרבונה וגאוני בבל (סי' תיד ואילך). הסופר מיספר את התשובות שבשתי החטיבות בהמשך אחד, אך אנו לא מצאנו קשר בין שתי חטיבות אלו, וככל הנראה הסופר האחרון הוא שצירף כאן שני קבצים נפרדים של תשובות.¹⁵

(א) תשובות הרי"ף (סי' א-תיג)

קובץ תשובות הרי"ף שבכת"י מוסקבה פגום בראשו ובסופו; הוא מתחיל באמצע סי' נד ומסתיים באמצע סי' תיג (דף 16א-89ב). החסרון שבסוף הקובץ הוא עתיק, וסיבתו בטופס הפגום שעמד לפני המעתיק. בטופס זה נקטע הקובץ באמצע סי' תיג, ועל כן נאלץ הסופר של כת"י מוסקבה להפסיק את מלאכתו באמצע משפט. לעומת זה, החסרון שבראש כתב-היד הוא חדש יחסית, והוא נגרם במשך השנים, עקב אובדן הדפים הראשונים של כתב-היד. תשובות הרי"ף שבקובץ זה מסודרות לפי נושאים, וכולן כתובות עברית. הקובץ גדול בהיקפו מכל שאר הקבצים של תשובות הרי"ף שהגיעו לידינו; חלק מן התשובות חדשות, ואף באלו שאינן חדשות יש לעתים תוספת נופך.¹⁶ הקובץ כולו עתיד לצאת לאור בהוצאת מכון אופק, ועל-כן לא נאריך בעניינו כאן.¹⁷

לקובץ תשובות הרי"ף נספחו בכתב-היד כמה קטעים אחרים. בראש הקובץ (דף 15א-ב) נעתק קטע מפירוש רש"י למסכת שבת,¹⁸ וכן תשובה '...על חזקת הבתים הבית והעלייה

15 וראה להלן (עמ' לג ואילך) כי שניים מן הראשונים הכירו את החטיבה השנייה של התשובות, אך לא את החטיבה הראשונה.

16 כך, למשל, בתשובה בה כתב הרי"ף על חזרתו ממה שכתב בהלכות ועל הנוסח החדש שצויה לר' יוסף תלמידו (תג"ה, סי' תקיט; שו"ת הרי"ף, מהדורת בידנוביץ, סי' קיט), הלשון בכתב-היד היא: 'ובבקשה ממך שתתקן אותו כן צוינו למר רב יוסף בן דודנו ז"ל שיתקן אותו באותה נוסחא שנסח אותה שלא ברצוני' (דף 57א סי' שב).

17 ראה לפי שעה מה שכתבתי במאמרי 'כתב יד מוסקבה 566 – תיאור ראשוני', קרית ספר סג (תש"נ) עמ' 303 (מאמר זה מבוסס היה על ההעתקה המאוחרת שבכת"י סנט פטרבורג [ראה עליה להלן], ומתוך נסיון לעמוד ממנה על דמותו של כת"י מוסקבה. עתה, משנתגלה כת"י מוסקבה עצמו, נתבהרו הדברים יותר).

18 רש"י שבת פא, ב ד"ה האי פרפיסא.

אשר בנו נכבדי קהל אבינו... לפי המסופר בית הקברות העירה אוניון נתמלאת בעונותינו אין מקום פנוי לקבור שם ועלה במחשבתם לשים עפר על הקברות ולעשות קברות זה למעלה מזה.¹⁹ הדף (או הדפים) הבא חסר בכתב-היד, ועל-כן סופה של התשובה חסר. איננו יודעים מיהו המשיב, אך ברור שהתשובה מאוחרת לכל שאר כתב-היד, שכן המשיב מצטט בה את ר' שמשון משאנץ. בסוף הקובץ (דף 92א-ב)²⁰ נעתקה תשובה אחת של הרי"ף (שכבר באה גם קודם לכן, בקובץ הגדול של תשובות הרי"ף),²¹ ועליה השגה ארוכה של הראב"ד.²²

(ב) תשובות ר' אברהם אב"ד מנרבונה וגאוני בבל (סי' תיד ואילך)

החטיבה השניה שבכתב-היד מתחלקת בעצמה לשני קבצים שונים. בראש החטיבה באות תשובותיו של ר' אברהם אב"ד (סי' תיד-תשיט), ואחריהן קובץ של תשובות גאוני בבל וחכמי פרובאנס הקדמונים (סי' תשכ ואילך), שאף בו נכללו תשובות בודדות של ר' אברהם אב"ד. שני קבצים אלו נתחברו יחד עוד בזמן קדום, וראה לדבר, שני ראשונים שהכירו את כתב-היד שלפנינו, והם מעתיקים תשובות רבות הן מקובץ התשובות של ר' אברהם אב"ד והן מקובץ התשובות של גאוני בבל. אפשר אף כי שני הקבצים נערכו על-ידי חכם אחד.²³

1. תשובות ר' אברהם אב"ד

קובץ תשובות ר' אברהם שבכת"י מוסקבה (דף 93א-136ב, סי' תיד-תשיט) מורכב משני קונטרסים של תשובות, שהשיב המחבר לשני שואלים. הראשון, ובו מאה ושניים סימנים (סי' תיד-תקיה), כולל את תשובותיו של ר' אברהם אב"ד לר' יוסף ב"ר חן, ובקונטרס השני תשובותיו של ר' אברהם לר' משולם בר יעקב מלוניל, ובו שלושים וחמישה

19 פיסקה זו פורסמה על-ידי נויבויר (לעיל, הערה 6). שאלה דומה עלתה שוב בשנים האחרונות בארץ, ודנו בה כמה מרבני זמננו, ראה: ר"ש ישראלי, ברקאי ב (תשמ"ה) עמ' 46-49; רד"ח שלוש, ר"ש ישראלי ור"ש משאש, שם ד (תשמ"ז) עמ' 136-157.

20 דפים 90-91 נותרו ריקים (נראה שדף ריק נוסף נתלש מכתב-היד, ראה לעיל, הערה 10).
21 כבר העיר על כך הסופר, שכתב בראש התשובה: 'זאת השאלה ותשובתה בארוכה בקונדרס הזה והפוך ח' עלין לצד ימני ותמצא אותה', וכוונתו לסי' שצח, דף 84א (= שו"ת הרי"ף, מהדורת בידנוביץ, סי' קסח; תג"א, תרפ"ז, עמ' קא-קב, סי' קטו; ספר התרומות, שער סד, ח"ב סעיף ג-ד [מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשמ"ח, עמ' תתקנח-תתקס]).

22 השגה זו נכתבה כנראה עוד בצעירותו של הראב"ד, והוא חזר ונזקק לה בזקנותו באחת מתשובותיו: 'על אשר שאלתם כי שמעתם שלא ישרה בעיני תשובת הרי"ף ז"ל, הזכרתי ונזכרתי שלא ישרה בעיני...' (ספר התרומות, שם, עמ' תתקס).

23 ראה בדברינו להלן על עורכו של הקובץ ועל הראשונים שהעתיקו ממנו.

סימנים.²⁴ תשובותיו של ר' אברהם לחכמים אחרים, מלבד ר' יוסף ור' משולם, לא נכללו בקובץ זה.²⁵

עניינם של מרבית החוקרים שחיפשו אחר כתב-יד מוסקבה במשך שנים רבות היה דווקא בקובץ תשובות ר' אברהם אב"ד.²⁶ ש' אסף אף הצליח לפרסם תשובות אחדות מקובץ זה, מתוך ההעתקה המאוחרת המצויה בסנט פטרבורג (ראה עליה להלן),²⁷ ואחר שנכשלו נסיונות אחרים להשיג את צילום כתב-היד, נחלקו הדעות, האם 'רק הכמיהה אל הנעלם, הצפייה אל הבלתי ידוע הטבועה בלבו של אדם, היא המגדילה את ערכו' של כתב-היד בעינינו,²⁸ או ש'אין תחליף לכ"י'.²⁹ עתה, שכתב-היד בידינו, מוצאים אנו כי אכן רבה חשיבותו של כתב-היד. רוב תשובותיו של ר' אברהם הבאות בו מוכרות לנו כבר ממהדורתו של הרב קאפח, המבוססת ברובה על כתב-יד שברשות המהדיר,³⁰ ורק מיעוטן חדשות הן (אף כי גם הן מצטרפות לקבוצה נכבדה). השוואת כתב-יד מוסקבה לכתב-יד הרב קאפח מלמדת כי האחרון נטל קבוצות קבוצות של תשובות מן הראשון; סי' יז-כט שבמהדורת הרב קאפח, שבראשם הכותרת 'ועוד לר' אברהם אב"ד ז"ל', הועתקו מסי' תמ-תנא בכת"י מוסקבה; סי' ל-מד הועתקו מסי' תיד-תלט שבכת"י מוסקבה, וכן הלאה. העתקות אלו שבכת"י הרב קאפח אינן רצופות, והסופר השמיט שם סימנים רבים. אחרי סי' לג במהדורת הרב קאפח, למשל, חסרות שתי תשובות,³¹ אחרי סי' לד חסרות שתי תשובות,³² אחרי סי' לו חסרה תשובה אחת,³³ וכן הלאה.

- 24 הקונטרס השני משתרע מסי' תקי ועד לסי' תשיט, אך הסופר דילג פעמיים בספירת הסימנים, כפי שכבר הזכרנו לעיל, ואין בו אלא שלושים וחמישה סימנים (סי' תקי-תקכ, תר-תרט, תש-תשיט). על הדברים שכתב עורך הקובץ בראש קונטרס זה ובסופו ראה להלן, עמ' ל; על טיבם השונה של שני הקונטרסים ועל דרכו של ר' אברהם בכתבת התשובות ראה במאמרי (לעיל, הערה 17), עמ' 304-305.
- 25 כך למשל לא באו בכת"י מוסקבה אף לא אחת מתשובותיו של ר' אברהם שבכת"י פרמה, פירו 65 (נדפסו על-ידי ש' אסף, ספרן של ראשונים, 'ירושלים תרצ"ה, עמ' 1-44) ושכת"י אוקספורד 2550 ולונדון, המוזיאון הבריטי 572 (נדפסו על-ידי ש' אסף, 'תשובות מן הר"א אב"ד בעל האשכול', סיני כא [תש"ז] עמ' קנז-קסד ועל-ידי א' סופר, תשובות חכמי פרובינציא, ירושלים תשכ"ז [ראה רשימת המשיבים, הקדמה עמ' XX]).
- 26 למן מאמרו הראשון של גרוס (לעיל, הערה 2).
- 27 ספרן של ראשונים, עמ' 45-50.
- 28 תשובות הראב"א, אב"ד, מהדורת י' קאפח, ירושלים תשכ"ב, מבוא, עמ' ה-ו.
- 29 תא-שמע (לעיל, הערה 8), עמ' 210 הערה 28.
- 30 מספרו במכון לתצלומי כתבי-יד: ס' 32266. תשובות ר' אברהם אב"ד מפוזרות בכתב-היד בין תשובותיהם של חכמים אחרים, והן מצויות בדף כב, א-ב (סי' א במהדורת קאפח), כג, א - כט, ב (סי' ב-כט) ולב, א - מג, ב (סי' ל-קי).
- 31 כת"י מוסקבה סי' תיט-תכ.
- 32 כת"י מוסקבה סי' תכב-תכג. סי' לה במהדורת קאפח נמצא בכת"י מוסקבה במקום אחר, בתחילת סי' תפג.
- 33 כת"י מוסקבה סי' תכה.

תשובות הגאונים החדשות

מכת"י מוסקבה למדים אנו כי הספר הנדפס משובש הוא, ובעיקר רבו בו דילוגים והשמטות מחמת הדומות.³⁴ עם זאת, גם בכת"י מוסקבה רבו טעויות ההעתקה, ואין לסמוך עליו לבדו. המהדורה המתבקשת לתשובות ר' אברהם, שאף היא עתידה לראות אור בהוצאת מכון אופק, תהא מבוססת על כתב-יד מוסקבה, ששמר על סדר התשובות המקורי, והוא אף מקיף הרבה יותר, אך תיעזר בכת"י הרב קאפח לתיקון שיבושיו של כת"י מוסקבה.

2. תשובות גאוני בבל וחכמי פרובנאנס הקדמונים

הקובץ האחרון שבכתב-היד (דף 136ב-203ב) כלל בזמנו 226 סימנים (תשכ-תתא, א-קכד), אך כאמור הדפים האחרונים של כתב-היד נתלשו, ועמם אבדו חמש-עשרה התשובות האחרונות שבקובץ. קובץ זה הוא היוצא כאן לאור, ולהלן נדון בו בהרחבה.

ג. המפתח

בראש כתב-היד בא מפתח לתשובות שבשתי החטיבות. מפתח זה נעשה על-ידי הסופר של כתב-יד מוסקבה, והוא משקף בדיוק את אשר עמד לפניו: קובץ תשובות הרי"ף, הפגום בסופו, ואין בו אלא תיג סימנים, וקובץ התשובות השני, מתחילתו ועד סופו (סי' תיד-תתא, א-קכד).³⁵ מקצת מן המפתח (סי' א-סה בספירת הסימנים השניה) נתפרסם על-ידי ש' אסף לפני למעלה מחמישים שנה.³⁶ פרסום זה נעשה מתוך ההעתקה המאוחרת שבכת"י סנט פטרבורג (ראה עליה להלן), אך אסף לא העיר על כך. משום כך, נעלם מידיעתם של כל המחפשים אחר כת"י מוסקבה כי המפתח לחלק מן הקובץ מצוי כבר ברשותם. המפתח ניוזק בצורה ניכרת עקב אובדן הדפים הראשונים שבכתב-היד, ונותרו בו רק מאמצע סי' שצ ועד סי' תמו (דף 3א-3[II]ב)³⁷ ומסי' תפ ואילך (דף 4א-14ב). כלומר, מתשובות

34 ראה, למשל, מהדורת קאפח סי' לא: 'מאחר שהוא רגיל בכך לשתות', ובכת"י מוסקבה סי' תטו: 'מאחר שהוא רגיל בכך לשתות שני כוסות ואין בו כח לשתות כוס שלישי ועל הכוס השני שהוא רגיל לשתות'; שם סי' לב: 'הם חשובים כמלכים או לא', ובכת"י מוסקבה סי' תיו: 'הם חשובים כמלכים או לא וכן נמי נשיאים שבדורנו אם חשובים כמלכים או לא'; שם סי' פא: 'ע"מ שאין לך עלי אונאה', ובכת"י מוסקבה אמצע סי' תפ: 'על מנת שאין לך עלי אונאה כי יודע אני שזה שאני מוכר לך אינו שוה אלא דינ' ואיני מוכרך אלא בשני דינ' על מנת שאין לך עלי אונאה', ועוד הרבה.

35 אילו מצוי היה המפתח כבר בטופס שממנו הועתק כת"י מוסקבה, אזי הוא היה כולל גם את הסימנים האחרונים של קובץ תשובות הרי"ף, שכן סימנים אלו אבדו לאחר העתקתו של אותו טופס וקודם להעתקתו של כת"י מוסקבה.

36 תג"א, תש"ב, עמ' 180-185.

37 אחרי דף 3[II] חסר דף אחד. כנראה שבזמן מאוחר ניסה מאן דהו להשלים את המפתח הפגום על-פי גוף התשובות שבכתב-היד, והוא הכין מפתח לסי' גה-פד, ושם פסק ממלאכתו. השלמה זו מצויה היתה בזמנו בכת"י מוסקבה, שכן היא מועתקת בראש כת"י סנט פטרבורג (ראה עליו להלן), אך היא איננה בצילומו של כת"י מוסקבה המונח לפנינו.

הרי"ף שבחטיבה הראשונה לא נותרו במפתח אלא תשובות מעטות (סי' שצ-תיג), ועל-כן אי אפשר לשחזר מן המפתח את חמישים וארבע התשובות הראשונות החסרות היום בכתב-היד.³⁸ לעומת זה, התשובות שבחטיבה השנייה (תשובות ר' אברהם אב"ד ותשובות הגאונים) נותרו כמעט כולן במפתח, ועל-כן אפשר לשחזר מן המפתח את חמש-עשרה התשובות האחרונות, החסרות כיום בכתב-היד.³⁹

הסופר העתיק במפתח את המשפט הראשון של כל סימן.⁴⁰ העתקות אלו נעשו בשיבושים רבים והן משופעות בטעויות העתקה רבות, וניכר שהסופר לא ניסה כלל לדקדק בהכנת המפתח.⁴¹ בדרך כלל לא העתיק הסופר במפתח את שמות המשיבים, כפי שהם מופיעים בראש מקצת מהתשובות בכתב-היד עצמו, והסתפק בהעתקת המלים הראשונות של התשובה. הסופר גם השמיט מקצת מן הכותרות הבאות בגוף כתב-היד לפני כמה קבוצות של תשובות, אף שלפעמים הוא טרח והעתיק גם כותרות אלו.⁴²

ד. כתב-יד סנט פטרבורג

לפני כמאה שנה העתיק מאן-דהו את מרביתו של כת"י גינצבורג 566. העתקה זו נעשתה כנראה בשנים בהן כתב-היד היה עדיין בפריס, אך גם העתקה זו מצאה את דרכה למזרח אירופה. ההעתקה נודעה לראשונה לפני כתשעים שנה, בעת שהיתה בספרייתו של ד' חוולזון,⁴³ ולאחר שנים אחדות היא נמסרה על-ידי חוולזון למוזיאון האסיאתי שבסנט

38 עם זאת, אפשר לשחזר מקצת מן התשובות החסרות על-פי קובץ תשובות הרי"ף שההדיר בידנוביץ, המקביל בחלקו לקובץ תשובות הרי"ף שלפנינו, ראה במאמרי (לעיל, הערה 17), עמ' 303.

39 ראה במהדורתנו, סי' רב-ריג.

40 לפעמים טעה הסופר במלאכתו בגוף כתב-היד ורשם את הסימן שלא במקומו, וכתוצאה מכך, הוא הביא במפתח משפט מאמצע התשובה. כך, למשל, סי' ח בספירה השנייה (סי' קא במהדורתנו) לא מסומן כלל בגוף כתב-היד, ולכן רשם הסופר במפתח משפט מאמצע התשובה, משום שבכתב-היד מתחילה פיסקה חדשה במשפט זה.

41 השווה המפתח לסי' א-סה שפירסם אסף עם גוף התשובות המתפרסמות עתה (סי' צ-קנג במהדורתנו).

42 פרסומו של חלק מן המפתח על-ידי אסף, בצירוף דרכו של הסופר להעתיק חלק מן הכותרות ולהשמיט אחרות, גרמו לחוסר בהירות, ראה להלן, סי' צ הערה 2.

43 'רשימה קצרה מכתבי יד הנמצאים אצלי', בתוך: רשימת ספרי ישראל הנמצאים באוצר הספרים אשר להפרופיסור דניאל חוואלזאן, ווילנא תרנ"ז, עמ' 156 (הנספח שבעמ' 143-158 של הספר נדפס בשנת 1903, כמפורש בעמ' 158. הנספח חסר ברוב הטפסים של הספר, ומצאתיו רק בעותק שבספריית שוקן בירושלים). חלק ניכר מכתבי-היד שברשימת חוולזון הם העתקות שנעשו במאה הקודמת מכתבי-יד בפריס, בעיקר מכתבי-יד השמורים בספריה הלאומית שם.

פטרבורג.⁴⁴ כתבי-היד שבמוזיאון האסיאתי עברו לרשותו של המכון ללימודים מזרחיים של האקדמיה למדעים בסנט פטרבורג, והסיגנטורה כיום של ההעתקה הנזכרת: B 242, B 107, C 33-34.

ההעתקה שבכת"י סנט פטרבורג נעשתה על-ידי שני סופרים,⁴⁵ והיא איננה שלימה. הסופר הפסיק במלאכתו בסי' תשיג, והשמיט למעלה ממאתיים סימנים שהיו בסוף כתב-היד.⁴⁶ ההסבר לכך ניתן על-ידי חולזון, שכתב: 'תשובות ר' האיי גאון בסוף הקובץ, אשר רובן נדפסו, לא נעתקו'.⁴⁷ דברים אלו, כי רוב תשובות הגאונים שבקובץ כבר נדפסו, אינם נכונים היום, ובוודאי שלא היו נכונים באותה עת, שעה שעדיין לא נדפסו כמה וכמה קבצים של תשובות הגאונים.

לפני כששים שנה, משעה שנאשו החוקרים לגלות את עקבותיו של כת"י גינצבורג, פנה ש' אסף אל ד' שולמן, איש לנינגרד, וביקשו להעתיק עבורו תשובות אחדות מכתב-היד.⁴⁸ שולמן העתיק עבור אסף כמה תשובות של ר' אברהם אב"ד, וכאמור גם חלק מן המפתח לתשובות הגאונים שבכתב-היד, ואסף הביאם לדפוס.⁴⁹

אסף היה היחידי שעשה שימוש בכת"י סנט פטרבורג, ומאז הוא נותר בשיממונו עוד שנים ארוכות, ולא שפר חלקו מזה של אביו, כת"י גינצבורג. הסיגנטורה של כתב-היד לא נודעה אלא בשנים האחרונות, ואף מקום הימצאו – בספריית המכון ללימודים מזרחיים של האקדמיה למדעים, ולא בספרייה הידועה יותר בסנט פטרבורג, היא הספרייה על שם סלטיקוב-שדרין – לא נודעה כנראה למרבית המחפשים אחריו. רק לאחרונה, בעקבות חיפושים חוזרים ונשנים של פרופ' י' זוסמן אחר שני כתבי-היד, זה שבמוסקבה וזה שבסנט פטרבורג, עלה בידו לאתר את כתב-היד המאוחר, זה שבסנט פטרבורג.⁵⁰ לא ארכו הימים ואף כתב-היד המקורי שבמוסקבה אותר, ומעתה שוב אין כל ערך לכת"י סנט פטרבורג. כת"י סנט פטרבורג אף חסר את חלקו האחרון של כת"י מוסקבה, זה היוצא לאור בכרך זה, וממילא ברור כי לא עשינו בו כל שימוש במהדורה זו.

44 *Известия Императорской Академии Наук (Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg)*, VI, Tomb. 3 (1909), pp. 815-816. הרשימה איננה חתומה, והיא כתובה לסירוגין בגרמנית וברוסית. תודתי לד"ר צ' לנגרמן על עזרתו בתרגום מרוסית.

45 הראשון העתיק את המפתח (מה שנותר ממנו בכת"י מוסקבה) ואת התשובות הראשונות, עד לדף 104א אמצע סי' תפא (עמ' 578-1 של כת"י סנט פטרבורג), והשני העתיק משם ועד לדף 134ב סי' תשיג (דף 579א-646ב בכת"י סנט פטרבורג).

46 זכרם של סימנים אלו נותר רק במפתח שבראש כתב-היד, שהועתק במלואו מכת"י גינצבורג.

47 חולזון (לעיל, הערה 43), שם. דברי חולזון מחזקים את מה שכתב אסף, כי חולזון עצמו הוא שהעתיק את כת"י סנט פטרבורג (תג"א, תש"ב, עמ' 180).

48 על עבודתו של שולמן בכתבי-היד שבסנט פטרבורג ראה מה שכתב אסף בהקדמתו לתג"א, תרפ"ט; {ש' עמנואל, 'תשובות גאונים וראשונים מגזי פירקוביץ', קבץ על יד, סדרה חדשה יז (תשס"ג) עמ' 108}.

49 ספרן של ראשונים, עמ' 45-50, וראה שם עמ' 45 הערה 1; תג"א, תש"ב, עמ' 180-185.

50 ראה מאמרי (לעיל, הערה 17), עמ' 301-306.

ה. קטע הגניזה

טופס נוסף של קובץ תשובות הגאונים שבכת"י מוסקבה מצוי בגניזת קהיר. לפי שעה ידועים לי רק ארבעה דפים של טופס זה (אוקספורד 2660 [MS. Heb. c. 16], דף 25-28), ואפשר שדפים נוספים ממנו פזורים בין אוצרות הגניזה. שני הדפים הראשונים רצופים וכן גם שני האחרונים, וביניהם חסרים כנראה שני דפים נוספים, שהיו הגליון הפנימי של הקונטרס. שני הדפים האחרונים מקבילים לסי' תשעז-תשפג, ושני הראשונים מקבילים לסי' תשצא-א.⁵¹ הטופס שבגניזה זהה לחלוטין לכת"י מוסקבה. הוא כתוב בכתובה ספרדית (פרובנסאלית?) מן המאה הארבע-עשרה בערך,⁵² והוא קדום איפוא לכת"י מוסקבה. טופס זה איננו מחולק לסימנים, דבר המלמד שוב כי החלוקה לסימנים מאוחרת היא, והיא מעשה ידיו של הסופר בכת"י מוסקבה.⁵³

בכמה מקומות הנוסח בקטע הגניזה מתוקן יותר מזה שבכת"י מוסקבה.⁵⁴ במהדורתנו נעזרנו בקטע הגניזה, ועלה בידינו לתקן על-פיו כמה שיבושים בכת"י מוסקבה.⁵⁵ עם זאת, קטע הגניזה קרוע ומטושטש מאד, והקריאה בו קשה, ולעתים קרובות בלתי אפשרית (ומשום כך, אם לא הערנו על שינוי נוסח בקטע הגניזה, אין זה בהכרח משום שהנוסח שם זהה לכת"י מוסקבה). בכמה מקומות ניכר כי הנוסח שבקטע הגניזה מתוקן יותר מזה שבכת"י מוסקבה, אך לא עלה בידינו לפענח כראוי את הכתוב בקטע הגניזה.⁵⁶

ארבעת הדפים של קטע הגניזה פורסמו בשיבושים רבים בתשובות הגאונים מרמרשטיין, עמ' נט-סג.⁵⁷ המהדיר התקשה בקריאת קטע הגניזה – וכבר הזכרנו כי הדפים אכן קשים מאד לקריאה – ועל כן לא נותר לו מצמד הדפים השני (דף 25-26) אלא פירורים מקוטעים (עמ' סב-סג). לעומת זאת, הוא הצליח לקרוא חלק ניכר מצמד הדפים הראשון (דף 27-28), אלא שתקלה יצאה מתחת ידו; המהדיר הביא את התשובות בסדר הפוך, מסוף הקטע לתחילתו. הוא הדפיס תחילה את התשובה האחרונה שבקטע הגניזה,⁵⁸ אחריה את התשובה שלפניה,

- 51 במהדורתנו: אמצע סי' נד (ראה שם הערה 16) – אמצע סי' סא (ראה שם הערה 81); סי' סט (ראה שם הערה 21) – סוף סי' צ (ראה שם הערה 5).
- 52 תודתי למר בנימין ריצ'לר שבדק לבקשתי את צילומי של הקטע וקבע את זמנו ומקומו. מאחר ונותרו לנו רק ארבעה דפים קרועים ומטושטשים מטופס זה, קשה להגיע כאן למימצאים ברורים.
- 53 ראה לעיל, עמ' יב-יג. וראה גם לעיל, הערה 12, כי טופס הגניזה מלמד שהמנין החדש המתחיל אחר סי' תתא הוא מעשה ידיו של סופר כת"י מוסקבה, ואין להסיק ממנו כי מתחיל שם קובץ אחר של תשובות.
- 54 אך במקום אחד מצאנו דילוג משותף מחמת הדומות, ראה סי' נו הערה 49.
- 55 ראה סי' נד הערה 33, סי' נה הערה 40, סי' נו הערות 48, 50.
- 56 ראה סי' נד הערות 25, 28 וסי' צ הערה 4.
- 57 ב"מ לוין עיין אף הוא בקטע הגניזה, והוא ציין לו בכמה מקומות באוצר הגאונים (ראה להלן, סי' נה הערה 37, סי' סא הערה 79, סי' עב הערה 8, סי' פה הערה 45).
- 58 עמ' נט סי' א (= להלן סי' סא).

וכן הלאה, עד שהתשובה הראשונה בקטע הגניזה נדפסה אצלו אחרונה.⁵⁹ דרכו המוזרה של המהדיר הביאתו לידי תקלה; במקום אחד הוא לא הכיר נכון היכן התחילה תשובה חדשה, וכתוצאה מכך נחלקה אצלו התשובה לשניים; ראש התשובה בא בסוף סי' ה, והמשכה בסי' ד.⁶⁰

ו. מקורותיו של הקובץ

קובץ התשובות המתפרסם כאן – חלקו האחרון של כת"י מוסקבה – מורכב ברובו מתורתם של הגאונים, ובעיקר מתשובות הגאונים.⁶¹ אך במשולב עם תורת הגאונים, הביא העורך כאן גם קטעים מתורתם של הראשונים, וכן גם פתגמים קצרים מדברי חז"ל. התשובות כולן כתובות עברית, ואין בהן אלא מלים בודדות בערבית, ובדברי השואלים דווקא.⁶²

כמה סימנים קצרים בקובץ (סי' לח-לט, מא, מג-מד, נג) הם פתגמים ודברי חכמה קצרים, שהעורך העתיקם ממקומות שונות בספרות חז"ל: מתלמוד בבלי,⁶³ מתלמוד ירושלמי,⁶⁴ ממדרשי ההלכה, ממדרש ויקרא רבה⁶⁵ ומפסיקתא דרב כהנא.⁶⁶ המלקט הביא בקובץ קטעים אחדים מפירושו של רב האי למסכת ברכות (סי' קנח) וכמה קטעים מספרות ההלכה של הגאונים. קטעים מרובים הביא המלקט מסדר רב עמרם גאון,⁶⁷

59 עמ' סא סי' ז (= להלן סי' נה).

60 ראה להלן סי' נח.

61 וכך תיאר ש' זק"ש את כתב-היד: 'קובץ תקס"ו... תשובות רב אלפס ור' אברהם אב"ד וגאונים בבל' (לעיל, הערה 4). זק"ש קיצר כאן עד מאד בדבריו, אך תיאר נכונה את שלושת הקבצים שבכתב-היד. דברים אחרים מוצאים אנו בקטלוג הארוך שהכין זק"ש לכתב-היד שבספריית גינצבורג, ואלו דבריו שם בתיאור הקובץ האחרון שבכתב-היד: 'לקוטים והעתקות מספר האורה (של רש"י) ומשאלות דר' אחאי גאון וכו' וכו' ומסדר רב עמרם גאון, ותשובות רבות בהלכות ברכות ונראה שהועתקו מס' העתים של ר' יהודה בר ברזילי... ועוד תשובות מהרב ר' אברהם ב"ר יצחק ולקוטים מפסיקות (פסיקתא) דרב כהנא, וממה ששמע המקבץ את הקובץ מהראב"ד (בעל ההשגות) ומה שמצא בפירושו לתורת כהנים ומסדר רב עמרם' (הועתק אצל לובצקי, לעיל הערה 4). בתיאור מפורט זה לא נזכרות כלל תשובות הגאונים, והעיקר חסר מן הספר. מסתבר כי בקטלוג הארוך – שלא הגיע לידינו במקורו – זק"ש תיאר במפורט גם את תשובות הגאונים שבקובץ, אך לובצקי קיצר בהעתקתו, והביא רק את הנצרך לו בדיונו על חכמי פרובאנס.

62 ראה סי' נד ליד הערה 8 וסי' קנ (ציטוט מספר המקח והממכר לרב האי). במקום אחד הביא המלקט תשובה בעברית של הרי"ף שמצא בספר הערוך 'והתשובה כתובה בערבי', ראה להלן, ליד הערה 111.

63 במקום אחד (סוף סי' לט) הביא המלקט גם את פירוש הרשב"ם לפתגם שהביא ממסכת פסחים.

64 פיסקאות ארוכות יותר מהירושלמי הובאו בסי' לב וקנו.

65 בסי' לח צירף המלקט פירוש ארוך לדברי המדרש.

66 תחילת סי' מא. פיסקה זו איננה מצויה בספר הנדפס, ראה שם בהערה 21.

67 סי' ט, יא-כ, כד-כו, נב (ונוספה שם הערה של המלקט), קמד (בשינוי).

ובהם אף פיסקה אחת שנשמטה בסדר רב עמרם שלפנינו.⁶⁸ כידוע, נהגו המעתיקים לשנות את לשונו של סדר רב עמרם, בעיקר בנוסחי התפילה, כדי להתאימם למנהג ארצם ומקומם.⁶⁹ ההעתיקות מסדר רב עמרם שבקובץ שלפנינו מושפעות אף הן מנוסח התפילה שנהג במקומו של המלקט, ולפעמים אפשר להכיר כי העורך שינה בלשונו של רב עמרם כדי להתאימה לנוסח התפילה שהוא היה רגיל בו.⁷⁰

בנוסף לסדר רב עמרם גאון, העתיק המלקט קטעים אחדים משני ספרי הלכה אחרים של הגאונים: שאילתות והלכות פסוקות. מהשאילתות הביא המלקט שני קטעים, שאחד מהם חסר לפנינו בספר הנדפס.⁷¹ אף מהלכות פסוקות הובאו כאן שתי פיסקות: האחת (סי' נו) מהלכות ברכות והשניה (סי' עא) מ'סדר פרשיות של ימים טובים'.⁷² למרבה הפלא, שתי הפיסקות הובאו כאן על שמו של רב שמעון ('בהלכות מר רב שמעון') – הוא רב שמעון קיירא, בעל הלכות גדולות. ואמנם, 'סדר פרשיות של ימים טובים' מצוי אף בחלק מעדן הנוסח של הלכות גדולות,⁷³ והיה מקום לומר כי העורך נטל פיסקה זו מהלכות גדולות דווקא, ועל-כן הביאה על שמו של רב שמעון. אך הפיסקה הראשונה נעתקה בוודאי מהלכות פסוקות, שכן היא איננה מצויה כלל בהלכות גדולות, וצריך עיון מדוע היא נתייחסה כאן לרב שמעון.⁷⁴

תשובות גאונים

תשובות הגאונים תופסות את חלק הארי של הקובץ. חלק מן התשובות ידועות היו לנו כבר ממקבילות אחרות, וקובץ זה איננו מוסיף בהן כמעט דבר.⁷⁵ תשובות אחרות באות כאן בנוסחים שלמים ומתוקנים מאלו שהיו בידינו עד כה; לפעמים הנוסח כאן מדויק יותר מזה שהיה בידינו, ולפעמים נוספו כאן גם פיסקות שלמות שחסרו במקבילות האחרות. עשרות רבות של תשובות בקובץ זה חדשות הן; יש מן התשובות שחדשות הן לחלוטין, ולא ידענו כלל על קיומן עד כה, ותשובות אחרות ידועות היו לנו עד עתה רק ברמז – באיזכורים

68 סי' יא, ראה שם הערה 14. בסוף הפיסקה מובאים דברים בשם זקנו של הכותב (העורך?).

69 ראה דברי ד' גולדשמידט במבואו לספר.

70 ראה סי' יח הערה 55.

71 סי' נא, ראה שם הערה 62. הפיסקה השניה באה בסי' ח.

72 וראה גם סי' קעא.

73 ראה סי' עא הערה 3.

74 וכבר התקשה בכך (מתוך המקבילה בקטע הגניזה שפירסם מרמרשטיין) נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, ניו יורק וירושלים תשנ"ג, עמ' 433 הערה 111 (וראה דיונו, שם עמ' 141-142, על טיבו של הפרק בהלכות ברכות שבספר הלכות פסוקות).

75 לכתחילה היה בדעתנו שלא להדפיס את התשובות המצויות כבר במקבילות אחרות, ולהסתפק ברישום אותן תשובות ומקבילותיהן בדפוס. אך חזקה עלינו עצתו של הרב אברהם שושנה שליט"א לההדיר את התשובות כולן, ולהוציא דבר שלם מתחת ידינו. ואכן, תוך כדי ההדרת הקובץ למדנו לראות כי גם שנויי נוסח קלים המצויים בקובץ זה יש בהם לתקן את נוסח התשובות שבמקבילות האחרות.

קצרים בספרות הראשונים או ברשימות של תשובות גאונים שעלו מן הגניזה – ועתה הן נדפסות לראשונה.

קובץ התשובות שלפנינו נערך בפרובאנס (ראה להלן), ועל כן עולה מיד השאלה מה הזיקה בינו לבין ספר העתים לר' יהודה הברצלוני. ש' אלבק הוכיח בזמנו כי חכמי פרובאנס שאבו חלק ניכר מידיעותיהם בתורת הגאונים מתוך ספר העתים, וכי קבצים שלמים של תשובות גאונים שנערכו בפרובאנס אינם אלא העתקות וליקוטים מתוך ספריו של ר' יהודה הברצלוני.⁷⁶ מכיוון שכך, עלינו לבדוק שמא אף הקובץ שלפנינו נתלקט מתוך חבוריו של ר' יהודה הברצלוני.

ש' זק"ש כבר נזקק לשאלה זו, עוד קודם לדבריו של אלבק, וכך הוא כתב בתארו את כתב-היד: תשובות רבות בהלכות ברכות, ונראה שהועתקו מס' העתים של ר' יהודה בר ברזילי הנ"ל, כי במקום א' בא שם הלשון הזה: ואעפ"י שכבר כתבתי לעיל בהלכות ס"ת.⁷⁷

דבריו של זק"ש על 'תשובות רבות בהלכות ברכות' מכוונים לתשובות שבס' כז-לו במהדורתנו, והציטוט שהוא מביא הוא מהתשובה שבס' לד. אך תשובות אלו אינן תשובות גאונים, שהיה מקום לשער כי נעתקו מספר העתים, כי אם תשובות של חכמי פרובאנס,⁷⁸ המאוחרים לר' יהודה הברצלוני. ואם כן, תשובות אלו בוודאי לא נעתקו לכאן מתוך ספריו של הברצלוני. המלים שבס' לד 'ואע"ג דכתבי' לעיל בהלכות ספר תורה' לקוחות אמנם מדבריו של ר' יהודה הברצלוני, אך המשיב מביא אותן במפורש בשמו,⁷⁹ ואין ללמוד מכאן כי התשובות שבקובץ שלפנינו הועתקו מספר העתים.

השוואה מדוקדקת מלמדת כי אין כל קשר בין קובץ זה שלפנינו לבין ספריו של ר' יהודה הברצלוני. המקבילות בין קובץ זה ובין ספר העתים והליקוטים שנעשו ממנו אינן מרובות, ולא עוד אלא שכמה תשובות באות כאן בנוסח מלא יותר מזה שבספר העתים.⁸⁰ ומכאן שהקובץ הפרובנסאלי המונח כאן לפנינו איננו תלוי כלל בספר העתים.

76 ש' אלבק, 'מחוקקי יהודה', תפארת ישראל... לכבוד... ישראל לוי, ביום מלאת לו שבעים שנה, ברסלוי תרע"א, חלק עברי עמ' 104-131; הנ"ל, ספר האשכול, ח"א, מבוא עמ' לט-מח. ליקוטים נוספים של תשובות גאונים מתוך ספריו של הברצלוני נדפסו לאחר שכתב אלבק את דבריו: 'לקוטי ספר הדין לר' יהודה אלברצלוני ז"ל' שהדפיס ש' אסף בתג"א, תרפ"ז, עמ' פ-קל, ושם במבוא עמ' י-יג; תג"א, תרצ"ג, עמ' 1-30.

77 הובא אצל לובצקי (לעיל, הערה 4).

78 ראה סי' כז הערה 1, סי' לג הערה 1 וסי' לו הערה 45.

79 ראה הערה 9 שם.

80 ראה סי' נה, נז וקפז, והמקבילות בספר העתים שצויינו שם בהערות. תשובות נוספות באות כאן בנוסח מלא יותר מזה המצוי בליקוטים שנעשו מספר העתים – ספר האשכול, שערי תשובה

עורך הקובץ ליקט את התשובות שלפנינו מכמה וכמה מקורות, ולכן התשובות שונות בצורתן זו מזו; יש מן התשובות שמקוצרות הן מאוד, ולא נשתיר בהן אלא משפט אחד או שניים, ואילו תשובות אחרות באות כאן במילואן, בהיקף רחב ביותר. מקורותיו המגוונים של המלקט הביאו אף לכפילויות אחדות, וכמה תשובות באות פעמיים בקובץ שלפנינו, לפעמים באותה לשון ממש ולפעמים בניסוחים שונים.⁸¹

מקצת מן התשובות נטל העורך מספרים קדומים שעמדו לפניו, ותשובות אחרות הוא העתיק מתוך קונטרסים מקוריים של תשובות גאונים שמצויים היו ברשותו. העתקותיו של המלקט, הן מתוך ספרים והן מתוך קונטרסים של תשובות גאונים, נעשו על-פי טעמו של העורך, ולעתים הוא צירף קטעים ממקורות שונים בשל עניינם המשותף.⁸² העורך העתיק תמיד רק תשובות אחדות מכל חבור או קונטרס מקורי שעמד לפניו, ודילג על תשובות אחרות. כתוצאה מכך, באו בקובץ שלפנינו חלקים נכבדים מתוך אסיפות קדומות של תשובות גאונים, אך לא נשתמר כאן ולו גם קונטרס תשובות שלם אחד כצורתו הראשונית ממש. בצידן של התשובות בקובץ שיכולנו לעמוד על מקורן, באות בקובץ עוד תשובות גאונים רבות שאיננו מוצאים כל קשר ביניהן ואיננו יודעים מניין לקחן העורך, כמצוי הרבה גם בקבצים אחרים של תשובות הגאונים.

תשובות אחדות ליקט העורך מקובץ קדום של תשובות גאונים, שנתכנה לאחרונה בשם 'פסוקות של הגאונים'.⁸³ קובץ זה מסודר היה לפי נושאים, ומרבית התשובות שבו מקוצרות הן, ולעתים קרובות לא נותר מהן אלא משפט אחד בלבד. אותו קובץ מצוי היה בידיהם של רי"ץ גיאת, ר' יהודה הברצלוני וחכמים נוספים בספרד ובפרובאנס, שהביאו ממנו לרוב בשם 'פסקא'. חלקים נכבדים מקובץ זה הגיעו לדפוס, בעיקר בספר 'הלכות פסוקות מן הגאונים', אך חלקים אחרים מהקובץ עדיין חסרים לנו.⁸⁴

התשובות שנלקטו מקובץ זה באות לפנינו בסי' עא-פח, והן מסודרות על-פי נושאייהן: שעטנז (סי' עב-עג); ערלה (סי' עד); בכור (סי' עה-עו); איסור והיתר (סי' עז-עח); ציצית (סי' עט); מילה (סי' פ); עדות (סי' פא); שבת ויום טוב (סי' פב-פה); שבועות ונדירים (סי' פו-פח).

ותג"ל (ראה למשל סי' נד וקסז). אך כאן יש מקום לבעל הדין לטעון כי המלקטים מספר העתים קיצרו את דבריו, ושמא בספר העתים עצמו מצויים היו הדברים במילואם.

81 סי' יט = קלו; עה = קלה; עח = קל; עט = סוף קמ; קיב = קצד; קלג = קפא; קמד = קסח.

82 ראה סי' כז-לו ושם בהערה 1; סי' קנד-קנח ושם בהערה 1.

83 דנציג (לעיל, הערה 74), עמ' 397-401.

84 ראה על כל זה אצל דנציג, שם.

תשובות הגאונים החדשות

עשר תשובות (סי' קד-קיג) ליקט העורך מתוך ספר 'בשר על גבי גחלים', חיבור מסתורי שהראשונים כבר אמרו עליו כי הוא 'נעלם ממנו',⁸⁵ וגם היום איננו מכירים כראוי את טיבו. עד היום היו בידינו רק קטעים מפוזרים מחיבור זה,⁸⁶ ועתה מוצאים אנו לראשונה קבוצה שלימה – ואולי אף רצופה – של תשובות שהועתקה מחיבור זה. ארבעה פסקים קצרים (סי' קצו) ליקט העורך מתוך קובץ פסקים של רב נחשון גאון. פסקיו של רב נחשון נאספו כנראה בזמן קדום לקובץ מיוחד, וציטוט אחד מקובץ זה הביא ר' אשתורי הפרחי תחת הכותרת 'מצאתי בנמוקי רב נחשון ריש מתיבתא דסורא'.⁸⁷ מצויים עתה בידינו ארבעה ליקוטים מקובץ זה: האחד, בקטע גניזה שנדפס ע"י ש"א ורטהימר; השני, בקטע גניזה נוסף, שטרם נדפס⁸⁸; השלישי, הנדפס כאן; והרביעי, במחזור ויטרי, כת"י מוסקבה 481, והוא נדפס להלן בנספח.

חלק ניכר מתשובות הגאונים שבקובץ שלפנינו נלקחו במישרין מתוך קונטרסים מקוריים של תשובות גאונים שעמדו לפני העורך. קונטרסים אלו לא היו מצויים בידינו עד עתה, ולפרקים זכרם בא אלינו רק ברשימות של תשובות גאונים שנמצאו בגניזה. ואלו הם הקונטרסים או קבוצות התשובות הבאים בחבורנו:

1. רב שר שלום

סי' קסד-קסט (ואולי אף סי' קסג). מרבית התשובות (סי' קסד, קסז-קסט, וכנראה אף סי' קסו) הן בוודאי לרב שר שלום, ורק אחת מן התשובות (סי' קסה) מובאת במקור אחד על שם רב יוסף גאון.⁸⁹ כמה מן התשובות באות כאן בנוסח מלא יותר מזה שהיה בידינו עד כה.

2. רב נטרונאי

סי' קלג-קמב⁹⁰ (ואולי אף סי' קמג). תשובות אלו כנראה כולן לרב נטרונאי, חוץ מתשובת ר' ברוך אלבאליה שבסי' קמא, הבאה כנספח לתשובת רב נטרונאי שבסי' קמ.

85 מהרי"ל, עמ' תרל: 'ספר אחד נקרא ספר בשר על גבי גחלים מפני שמה שכתוב בו יש סברא וטעם כבשר הנצלה ע"ג גחלים, ואינו מצוי בינינו כי בעו"ה בגזירות נעלם ממנו. והוא זה שהביא בפוסקים חיבור רב ביבי, והרבה נמצא במרדכי הגדול'.

86 ראה בספרות הרשומה להלן, סי' קד הערה 1.

87 ראה להלן בנספח, הערה 9.

88 על שני קטעי הגניזה ראה להלן, סי' קצו הערה 50.

89 שתיים מן התשובות (סי' קסג וסי' קסה) באות אף בקטע גניזה שפירסם לאחרונה נ' דנציג, ראה שם, הערות 1, 13.

90 העיר על כך ברודי, תשובות רב נטרונאי גאון, עמ' 51, מס' 24. תשובות רב נטרונאי שבסי' עט-פא נאספו שם לדעתי בדרך מקרה, ואין הן באות מתוך קובץ מקורי של תשובות רב נטרונאי (בניגוד לדעתו של ברודי, שם, עמ' 46, מס' 19). תשובות אלו לקוחות מתוך קובץ של תשובות גאונים המסודרות לפי נושאייהן, ולא לפי המשיבים, ראה על כך לעיל, עמ' כג.

3. רב נטרונאי

סי' קפ-קפה.⁹¹ חמש מתוך שש התשובות הן לרב נטרונאי (סי' קפ-קפג וקפה), ושמו אף התשובה השישית (סי' קפד) היא שלו.

4. רב שרירא ורב האי

סי' קיז-קכ. שלוש מבין ארבע התשובות מיוחסות במקורות שונים לרב שרירא או לרב האי: התשובה הראשונה מיוחסת כאן על-ידי הסופר לרב האי, אך רי"צ גיאת העיד כי היא לרב שרירא; התשובה השניה הובאה על-ידי הרמב"ן בשם רב שרירא ועל-ידי ר' יהודה אלמדארי בשם רב האי, והיא מגויה ברשימת שאלות ששאל מר רב שמואל הכהן בר יאשיהו מפאס את רב שרירא [ורב האי]; התשובה הרביעית מצויה במקום אחר בתוך קובץ של תשובות רב האי. מסתבר איפוא כי ארבע התשובות נכתבו על-ידי רב שרירא ורב האי במשותף, ושמו כולן לקוחות מקונטרס התשובות שנשלח לפאס.

תשובה נוספת של רב שרירא המגויה ברשימת השאלות הנזכרת באה במקום אחר בקובץ, בסי' קסא⁹² (ועמה באו שתי תשובות נוספות לרב שרירא, סי' קנט-קס). אך תשובה זו מגויה גם ברשימה אחרת של תשובות גאונים,⁹³ ועדיין יש ספק איזו רשימה מקורית יותר.⁹⁴

5. רב שרירא ורב האי, למצרים

סי' סו-ע. שתיים מבין חמש התשובות נזכרות ברשימת תשובות שהשיבו רב שרירא ורב האי למצרים, וכנראה שכל חמש התשובות הן מקונטרס זה.

6. רב האי

סי' צ-קג. בראש הקבוצה נכתב: 'אילו התשובות מיכאן ואילך כולם של רבינו האי ז"ל.⁹⁵ שתיים מן התשובות נשלחו לרב יעקב בר מר רב נסים מקירואן⁹⁶ ואחת נשלחה אולי לרב

91 העיר על כך ברודי, שם, עמ' 54, מס' 35.

92 התשובות שברשימה זו נשלחו בשנת 988, בשנה בה כתב רב שרירא את איגרתו המפורסמת. שתי התשובות מתוך רשימה זו הבאות כאן (סי' קיח וסי' קסא) משופעות בידיעות היסטוריות מרובות על תולדות הגאונים, ומסתבר כי רב שרירא הרבה לעסוק באותה שנה בתולדות הישיבות לצורך כתיבת האיגרת, וידיעות אחדות שלא מצאו את מקומן באיגרת נכללו בתשובות שהוא השיב באותה שנה.

93 ראה שם, הערה 10.

94 תשובה מקונטרס אחר של רב שרירא לאנשי פאס באה בסי' קנד.

95 וראה שם הערה 2 כי כותרת זו מכוונת לסי' צ-קג בלבד, ולא כפי שניתן להבין מהמפתח לכתב-היד שנתפרסם בתג"א, תש"ב, עמ' 180-185.

96 סי' קא-קב, ראה שם הערות 88, 97.

תשובות הגאונים החדשות

נסים בנו,⁹⁷ אך ספק האם ניתן להסיק מכך על זהותם של השואלים של כל ארבע-עשרה התשובות שבקבוצה זו.

7. רב האי, לרב יהודה ראש הסדר

סי' סב-סה. עד היום היו בידינו מקונטרס זה רק דברי הפתיחה לקונטרס והתשובה האחרונה שבו (תג"ה, סי' רז-רח), וכן רשימה של י"א התשובות הראשונות שבו (גאויקה, עמ' 69, והתרגום לעברית שם בעמ' 421-422). כאן באות חמש מן התשובות הראשונות (סי' ג, ה-ח ברשימה שבגאויקה) וכן התשובה האחרונה שנדפסה כבר בתג"ה, ועדיין חסרות לנו מקצת מן התשובות. התשובה שנדפסה כבר בתג"ה מקוצרת היא כאן, ואפשר שאף שאר התשובות מקוצרות כאן.

8. רב האי, לקאבס

סי' קכא-קכד. חלקים מקונטרס זה מצויים אף בתג"ה, סי' שלט-שמד, בחמדה גנוזה, סי' קלד-קלט, ובמקומות נוספים. בשלוש מן התשובות הבאות כאן אין חדש, אך בתשובה אחת (סי' קכג) נתחדשו כאן דברי השואלים, שלא היו עד כה בידינו.

9. רב האי, קונטרס 'הדר עם הנכרי בחצר'

חלקים מקונטרס זה, שהוא כמדומה החשוב שבכל הקונטרסים שנשתמרו בקובץ שלפנינו, מצויים בסי' קיד-קטז ובסי' קמה-קנג. איזכורו הראשון של קונטרס זה בא אצל י' מאן, שמצא תשובה של רב האי גאון בקטע גניזה, ובראשה נכתב: 'לר' האי מן דרג הדר עם הנכרי בחצר אלמסלה אל ל"א מנה' (= לרב האי מקונטרס הדר עם הנכרי בחצר,⁹⁸ התשובה השלושים ואחד ממנו).⁹⁹ סמוך לאחר מכן הדפיסו ל' גינצבורג וא' מרמרשטיין רשימה ארוכה של תשובות גאונים.¹⁰⁰ ראשיתה של רשימה זו אבד מאתנו, ועל-כן לא מפורש עליה איזה קונטרס תשובות נכלל בה. אך ברור שרשימה זו

97 סי' צח, ראה שם הערה 68.

98 כלומר, התשובה הראשונה שבקונטרס פירשה את הסוגיה בעירובין סא,ב: הדר עם הנכרי בחצר. תשובה זו לא הגיעה לידינו עד עתה.

99 J. Mann, 'Addenda to "The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History"', *JQR* n.s. 11 (1920-1921) p. 465 n. 32. ובאותה לשון בקטע גניזה אחר (תג"א, תרפ"ט, עמ' 214), שממנו כנראה הועתק הראשון (ראה להלן סי' קטז הערה 1).

100 גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 427-431; תשובות הגאונים – מרמרשטיין, עמ' מה-מז. הפרסום נעשה מכת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 7911 (אדלר 2607) דף 4א-ב5. שני המהדירים פירסמו רשימה זו בצמוד לרשימות נוספות של תשובות גאונים המצויות באותו כתב-יד, אך אין כל קשר בין הרשימות. ממילא מובן כי אין כל קשר בין רשימה זו לבין הכתוב בסוף הרשימה הקודמת: 'אלדרג אלחאמס, [שאלות דשדרן] בני פאס לרבנו שרירא גאון נ"ע [ואגיב] יתהון האי גאון והוא גאון ז"ל' (ושלא כפי שהבינו בטעות מספר חכמים, ראה למשל: אוצר הגאונים, פסחים, עמ' 153; סוכה, סי' צו וסי' קלד).

כוללת את התשובות שבקונטרס 'הדר עם הנכרי בחצר', שכן תשובה ל"א ברשימה זו היא היא התשובה הנזכרת בקטע הגניזה שפירסם מאן. רשימה נוספת של תשובות מקונטרס זה הדפיס ב"מ לוין.¹⁰¹ אף כאן חסרה ראשיתה של הרשימה, ולא פורש בה מאיזה קונטרס היא באה, אך השוואה מלמדת כי התשובות הראשונות ברשימה זו הן מקונטרס זה.¹⁰² איזכור מפורש נוסף של קונטרס זה מצא ש' אברמסון ברשימה נוספת של תשובות גאונים. הכותב של רשימה זו ליקט לו תשובות מכמה וכמה קונטרסים, ובהן גם שש תשובות מ'דרג הדר עם הנכרי בחצר' (סי' ד, כד, כז, לה, מזו ו[לח] בקונטרס).¹⁰³

חלק ניכר מן התשובות שנזכרו ברשימות של קונטרס 'הדר עם הנכרי בחצר' מצויות בידינו, וכבר העירו על כך המהדירים של הרשימות. מקצת מן הקונטרס שרד בקטע גניזה, ובו שש תשובות (סי' יח-כג בקונטרס),¹⁰⁴ ותשובות נוספות פזורות במקומות שונים.¹⁰⁵ על-פי התשובות ששרדו בידינו מן הקונטרס הוכיח צ' גרונר כי קונטרס זה נשלח לקירואן.¹⁰⁶ שתיים-עשרה תשובות מקונטרס זה מצויות בקובץ שלפנינו. על מרבית התשובות יש בידינו עדויות מפורשות כי הן נכללו בקונטרס 'הדר עם הנכרי בחצר', ואת שייכותן של התשובות האחרות לקונטרס זה אפשר לקבוע הן על-פי מיקומם בקובץ שלפנינו, בין התשובות האחרות הלקוחות מקונטרס זה, והן על-פי זהותו של השואל – רב נסים גאון, איש קירואן. שלוש תשובות ארוכות באות כאן בסי' קיד-קטז ותשע תשובות נוספות באות בסי' קמה-קנג. שלוש התשובות הראשונות מצויות היו כבר בידינו, אך חלקן באות כאן בנוסח מלא הרבה יותר,¹⁰⁷ ואילו תשע התשובות האחרות אינן מצויות באף קובץ אחר של תשובות גאונים, ומרביתן חדשות לחלוטין. להלן פירוט הסימנים בקובץ זה הלקוחים מהקונטרס:¹⁰⁸

סי' קיד ('נשאל לרבינו האי ז"ל'): סי' יט בקונטרס.

סי' קטו ('לרבינו האי ז"ל'): סי' לב בקונטרס.

- 101 גנזי קדם א (תרפ"ב) עמ' 7. לוין הדפיס את הרשימה מקטע גניזה שהיה ברשותו, ואינני יודע את מקומו היום.
- 102 סי' קכב[א]: סי' לט ברשימה המקורית (גנזי שכטר, עמ' 429); סי' קכד: סי' נב ברשימה המקורית (שם, עמ' 430); סי' קכה: סי' לח ברשימה המקורית (אברמסון [להלן, הערה 103], עמ' 207). אפשר שסי' קכ הוא סי' כב ברשימה המקורית (גנזי שכטר, עמ' 427-428, והתשובה עצמה שם, עמ' 62 ואילך).
- 103 ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, עמ' 205-207. וראה גם שם, עמ' 209 שו' 9-10. [♦]
- 104 גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 41-68.
- 105 ראה בפרט מראי המקומות שהביא מ' בן-ששון, {צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800-1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 474-475}.
- 106 צ' גרונר, 'לצורתם המקורית של חמשה קונטרסי תשובות (דרג)', עלי ספר ב (תשל"ז) עמ' 14-16.
- 107 ראה בהקדמה לסי' קטו.
- 108 מראי מקומות מפורטים באים בהערותינו לגוף הספר, בראש כל אחד מסימנים אלו.
- 109 וראה שם הערה 1 על זהותו של השואל.

תשובות הגאונים החדשות

סי' קטז (ועוד שאל מר ניסים לרבינו האי ז"ל): סי' לא בקונטרס.
סי' קמה (שאלה לרבינו האי מן מר ניסים ז"ל).
סי' קמו: סי' ל בקונטרס.
סי' קמז (ועוד שאל מרבינו ניסים ז"ל לרבינו האי ז"ל).
סי' קמח (ושאל עוד): סי' נו בקונטרס.
סי' קמט (ועוד שאל).
סי' קנ.
סי' קנא: סי' מג בקונטרס.
סי' קנב: סי' כז בקונטרס.
סי' קנג: סי' מז בקונטרס.

מן התשובות מקונטרס זה שנשתמרו בקובץ שלפנינו נמצאו למדים כי חלק ניכר מהתשובות שבקונטרס נשלחו במענה לשאלותיו של רב נסים גאון, ומן הרשימה שפירסמו גינצבורג ומרמרשטיין למדנו כי קונטרס זה גדול היה בהיקפו, ונכללו בו לפחות שישים תשובות. אפשר אפוא כי לקונטרס זה התכוון רב נסים גאון, כשהביא בחיבורו מגילת סתרים תשובה של רב האי, וכתב בראשה: 'כתב אדוננו האי גאון ז"ל בשאלות בני מדרשנו בכרך הגדול, בתשובת השאלה שהיא תשעים למנין השאלות, והיא ממסכתא דפסחים'.¹¹⁰

ספרות הראשונים בקובץ

קבוצה נכבדה של סימנים בקובץ שלפנינו לקוחה מכתביהם של הראשונים. קבוצה זו מורכבת משני רבדים: מכתבי הרי"ף ותלמידיו, ומכתביהם של חכמי פרובאנס הקדמונים. מבית מדרשו של הרי"ף הביא העורך כאן: שתי תשובות של הרי"ף, שאחת מהן הוא מצא כתובה בערבית בספר הערוך, והכוונה כנראה לערוך עם הוספות שנתחבר בשפה הערבית¹¹¹; תשובה ארוכה של ר' ברוך ב"ר יצחק אלבאליה, ובסופה השגה של ר' אפרים מקלעה – שניהם מגדולי תלמידיו של הרי"ף (סי' קמא); פסקה מתורתו של ר' יוסף אבן מיגאש¹¹²; ועוד תשובה אנונימית קצרה, בה נזכרים מנהגיהם של דייני פאס (סי' נ).

קטעים רבים יותר הביא העורך מתורתם של חכמי מקומו, רבני פרובאנס. בתחילת הקובץ הוא הביא כמה קטעים מספר האורה המיוחס לרש"י (סי' ו-ז) {ואלו הציטוטים הקדומים ביותר שיש בידינו מספר זה, חוץ מהציטוט הלא ברור בתשובות הראב"י אב"ד, סי' טו (עמ' לד)}. כמה שאלות הקשורות בספר זה טרם נתבררו כל צורכן, ואחת מהן היא הקשר בין חלקיו השונים של הספר. חלקו השני של הספר (עמ' 163 ואילך) מקביל ברובו לספר איסור

110 אוצר הגאונים, פסחים, סי' קצו; ש' אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 549.

111 סי' ה, ראה שם הערה 2, וסי' ריג (רשום במפתח, והתשובה עצמה אבדה מכתב-היד).

112 סי' ריא (אף פסקה זו רשומה רק במפתח, והדברים עצמם אבדו מכתב-היד).

| נא |

[קטו]

הקדמה

התשובה הבאה היא מן הארוכות ביותר שכתבו הגאונים, והיא עשירה ביותר בידיעות על תורת הסוד והכישוף במאה הי"א הן בבבל והן בצפון אפריקה. התשובה נדפסה כבר פעמיים בעבר (ראה להלן), אך בכתב-היד ששימש את המהדירים נתלש דף אחד, ובו למעלה מאלף ושלש מאות מילים, וכאן נדפסת לראשונה התשובה במלואה.

התשובה מצויה בנוסף לכתב-היד שלפנינו עוד בחמישה עדי נוסח; אחד מהם שלם, וארבעת האחרים פגומים. החסרונות שבארבעת עדי הנוסח האחרים לא נגרמו כתוצאה מעצלותם של סופרים, הנוטים לקצר תשובות ארוכות ולדלג על קטעים מהן; כל החסרונות הם באמצע ענין ובאמצע משפט, והם נובעים מדפים שחסרו בטופס שעמד לפני המעתיקים או מתקלות דומות.

ואלו הם עדי הנוסח האחרים של תשובה זו:

- (א) כת"י אוקספורד 2670 דף 60ב-66ב. שלם (להלן: כ"א).
- (ב) כת"י פרמה, פירו 65 דף לז, א-מב, א סי' סד (להלן: כ"פ).¹ דף אחד נתלש מכתב-היד, ועל כן חלק נכבד מן התשובה חסר שם.²
- (ג) כת"י פריס, ספריה לאומית heb. 585 דף 46א-53ב. כתב-יד זה הועתק מכת"י פרמה, וכבר עמדו על כך ב"מ לוין וע' הילדסהיימר.³ כת"י פריס הועתק לאחר שכבר נתלש הדף הנזכר מכת"י פרמה, והסופר של כת"י פריס השאיר רווח במקום החסרון (דף 250ב-52א).
- (ד) כת"י אוקספורד 1565 דף 7א-12ב (להלן: כ"ב). הסופר של כתב-היד דילג בטעות על קטע ארוך מן התשובה, ועל כן חסר שם כל מה שחסר בכת"י פרמה ופריס, ואף יותר מזה.⁴
- (ה) פירוש ספר יצירה לר' יהודה ברצלוני, ברלין תרמ"ה, עמ' 103-105 (להלן: ס"). העתקה זו כוללת את השאלה כולה ואת חלקה הראשון של התשובה, והיא נפסקת באמצע משפט.⁵ קטע

- 1 ראה תיאורו אצל ש' אסף, תג"א, תרפ"ז, עמ' ג-ד; E.E. Hildesheimer, 'Die Komposition der Sammlungen von Responsen der Gaonen', *Jüdische Studien – Josef Wohlgemuth, zu seinem sechzigsten Geburtstage* Frankfurt am Main 1928, pp. 201 ff.
- 2 ראה להלן, הערות 119, 199. הדף שנתלש הוא האחרון בקונטרס, ומקומו אחרי דף מ. כמות הטקסט החסרה היום בכתב-היד גדולה בכשני שלישי מכמותו של הטקסט בדף ממוצע בכתב-היד, ושמא כבר בדף שנתלש היה הטקסט פגום ולא שלם.
- 3 חלק מכתב-היד נעתק מכת"י פרמה וחלק מכת"י וינה, הספריה הלאומית 49, שהוא המשכו הישיר של כת"י פרמה. ראה: B. Lewin, 'Das Sendschreiben des Rabbi Scherira Gaon', *JLG* 7 (1909) pp. 275 ff. הילדסהיימר (לעיל, הערה 1). עמ' 207-210 (ושם טעות בסיגנטורה); {ב' ריצ'לר, 'כתובי-יד עבריים שנתפצלו', אסופות א (תשמ"ז) עמ' קמא מס' 89}.
- 4 ראה להלן, הערות 110, 206.
- 5 בכתב-היד ממנו נדפס הפירוש, ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 6990 4°, באה התשובה בדף סד, א-סה, א, ובעמוד הבא (סה, ב) עבר הסופר לענין אחר.

תשובות הגאונים החדשות

קצר נוסף מן התשובה הועתק באנונימיות שם בעמ' 46.6 ר' יהודה הברצלוני רומז בהמשך פירושו לדברים נוספים שהוא העתיק מתשובה זו,⁷ ומכאן עולה שהוא אכן העתיק את התשובה כולה, אלא שהסופר הותיר בידינו רק מעט ממנה.

שריד קטן מן התשובה נמצא אף בקטע גניזה, קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 169.53,⁸ וקטע קצר מן התשובה נעתק גם בכת"י אוקספורד 2343 דף 115א סי' תשנ-תשנא.⁹ מילים אחדות מתחילת השאלה ומתחילת התשובה הובאו על-ידי ר' יוסף בן אליעזר טוב עלם בפירושו על פירוש אבן עזרא לתורה,¹⁰ ואפשר שהתשובה נרמזה אף אצל ר' אברהם אבן עזרא והרמב"ן בפירושיהם לתורה,¹¹ ואולי אף אצל הרמב"ם בהקדמתו לפירוש המשנה.¹² התשובה מנויה גם ברשימת תשובות הגאונים, גנזי שכטר, ח"ב עמ' 428 (= תשובות הגאונים - מרמרשטין, עמ' מה-מו) סי' לב.¹³

- 6 ראה להלן הערה 41 והערה 46.
- 7 שם עמ' 128, ראה להלן הערה 90.
- 8 שני דפים (דף ראשון ואחרון מקונטרס כז), ובהם מעט מתחילת התשובה ומעט מסופה (ראה להלן, הערות 36, 40, 44-45, 187, 194, 200, 203). שני הדפים חתוכים לרחבם, ונותר מהם רק חלקו העליון של הדף, והדף השני חתוך אף לארכו. הקטע זוהה על-ידי בן-ששון } (לעיל במבוא, עמ' כז, הערה 105), עמ' 475}.
- 9 ובכת"י המקביל לו, אוקספורד 1558 דף 46א-ב. ראה להלן, הערה 67. על שימושם של שני כתבי-יד אלו בקובץ התשובות שלפנינו ראה לעיל במבוא, עמ' לח-מא.
- 10 צפנת פענח, מהדורת ד' הרצוג, א, קראקא תרע"ב, עמ' 199: "על כן האומרים כי בשם יעשו מעשים גדולים לא ידעו השם" (פירוש אבן עזרא הקצר לשמות גיג), פירוש דעתו כדעת רב הא"י גאון ז"ל ששאלוהו על אודות השם כי יש כמה שמות שיעשו בהם מעשים גדולים שלא יתכן לעשותם אלא באות ובמופת כגון המחביא עצמו מן הלסטים והאוסר אותם, והוא השיב כי כל אלו דברים בטלים הם כי אפילו הם צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת כי אם היה אמת במה תכירו אותות הנביאים ממה שההדיוטות עושים בשם ומה הפרש יהיה בין נביא ובין זולתו, והאריך להביא ראיות'.
- 11 אבן עזרא, שמות כח; ורבינו שלמה אמר כי האורים והתומים היו כתבי שם המפורש, ואלו ראה תשובת רבינו הא"י לא אמר ככה' (וראה מקור חיים לר' שמואל צרצה, שם [מנטובה שי"ט, דף נד, ד]: 'ומה שאמר תשובת רבינו הא"י גאון ז"ל ר"ל מה שהשיב ששם המפורש ושמות המלאכים לא יוכלו להגיד העתידות ואין בהם הצלחה'). רמב"ן, שם ל: 'ומה שאמר שאלו ראה תשובת רבינו הא"י לא אמר ככה, כבר ראינוה וחשבנוה וידענו כי דעת ר"א לא נתכוין אליה'. חכמים רבים ניסו לזהות את התשובה שרמזו לה אבן עזרא ורמב"ן, והעלו בזה השערות שונות, והראשון שהציע כי המדובר בתשובה שלפנינו היה ש' זק"ש, שראה את התשובה בכ"ב קודם שנדפסה (התחיה, א, ברלין תר"י, עמ' 45. וראה רמ"מ כשר, חומש תורה שלימה, כג, עמ' קעד; א' ליפשיץ, פרקי עיון במשנת רבי אברהם אבן עזרא, ירושלים תשמ"ב, עמ' סא-סג).
- 12 ראה להלן, הערה 219.
- 13 ושם רק חלקה הראשון של התשובה: 'וסופה כללו של דבר פתי יאמין לכל דבר', ראה להלן ליד הערה 59. וראה לעיל, סי' קיד הערה 1.

סי' קטו

התשובה נדפסה לראשונה על-ידי א' אשכנזי, טעם זקנים, פפד"מ תרט"ו, דף נד,ב-נח,ב, מכת"י פריס הנזכר,¹⁴ ושנית על-ידי ב"מ לוין באוצר הגאונים, חגיגה, סי' כא. לוין השתמש בכת"י פרמה, פריס ואוקספורד 1565 ובפירוש ספר יצירה - כלומר בארבעת עדי הנוסח הפגומים. אשכנזי ולוין לא שמו ליבם לחסרונו של דף אחד בכת"י פרמה ולרווח שבכת"י פריס, והם העתיקו את הכל ברצף אחד, כאילו לא חסר דבר. בהערות לתשובה הובאו רק שנויי נוסח מעטים מכתבי-היד האחרים, ובעיקר במקומות בהם הנוסח שלפנינו משובש, או חשוד להיות משובש.¹⁵

14 אשכנזי החזיק זמן מה גם את כת"י מוסקבה, ראה לעיל במבוא עמ' י, אך הקטע הגדול החסר במהדורתו מלמד שהוא השתמש רק בכת"י פריס.

15 שנויי הנוסח שבכת"י א הובאו לפרקים אף כשהנוסח שלפנינו איננו משובש, וזאת משום שעד היום לא נעשה בו שימוש.

יט • שאלה ל[ר]בינו האיי ז"ל. שאלנו¹ מאדונינו לאודות² השם וכי [יש כמה]³ שמות יש מי שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותן אלא בדרך אות ומופת כגון המחביא את עצמו מן הלסטים והאוסר אותם, והשיב⁴ כי כל אלה וכיוצא בהם דברים בטלים, ואמ' כי אפי' הם צדיקים גמורים אין נעשה להם כזאת. ותמהנו מזה כי כמה מחכמי ארץ ישראל ומחכמי ארץ אדום⁵ אנשים חברים חכמים ונאמנים מגידים כי ראו זאת בפרהסיא מי שלוקח [עלים]⁶ של קנה ושל זית וכותב עליהם⁷ ומשליכם כנגד הליסטים ולא יוכלו לעבור, ויש מי שכותב אותו על⁸ חר[ש] חד[ש] ומשליכו על הים והוא נח מזעפו ומשליכו על אדם והוא מת לאלתר, וכמה וכמה דברים מגידים ממה שראו וממה ששמעו מאבותיהם ומקפיצת הדרך, וכמה וכמה ברורים⁹ וענויים העידו כי ראו פלוני אדם ידוע מבעלי השם בערב שבת במקום אחד

- 1 להלן בראש התשובה הבאה: 'ועוד שאל מר ניסים לרבינו האיי ז"ל, ואם כן אפשר שלפי מסורת הסופר, אף כאן השואל הוא רב ניסים גאון. בכי"פ: 'שאלה זו מרב האיי גאון נ"ע דשאלו מיניה מר רב יוסף בר מר ברכיה ורבנא ותלמידי דבית מדרשא דמר רב יעקב ראש כלה בר מר ניסים, שאלנו מאדוננו' {וראה לעיל, סי' נד הערה 2}. בכי"א: 'שאלות ותשובות לגאון רבינו האיי זצ"ל ששאלו ממנו חכמי דורו עליהם השלום והשיב להם כפי חכמתו. אמרו השואלים שאלנו מאת אדונינו'. בכי"ב (ובדומה לזה בס"י): 'לרבינו האיי גאון ז"ל, שאלנו מאדוננו'.
2 על אודות.
- 3 כך בכל שאר עדי הנוסח, וכך הוא להלן בתחילת תשובת הגאון.
- 4 תשובה זו לא הגיעה לידינו.
- 5 שלשה מן השימושים הנעשים בשם הנזכרים כאן – הצלה מן הליסטים, הריגת אדם וקפיצת הדרך – נזכרים אף במגילת אחימעץ, כמעשים שאירעו למן המחצית השניה של המאה התשיעית ואילך: 'והזכיר הרב השם בכח היד הגדולה ולא יכלו הספינות להתקרב אצלה' (עמ' 22); 'וכתב בטלפי הסוס אותיות... והזכיר השם בנחיצה והארץ לפניו קפצה' (עמ' 21); 'ויאמרו נעשה שם ונלך בבהלה ונהיה אל מחוז אפריקאיה בזו הלילה, וכתבו והזכירו שם שוכן מרומה והשליכו הכתב בתוך מי הימה... וכח השם הולך הספינה באיספמיא ובגרבונא' (עמ' 33-34); 'כתב בקלף שם אלהו וקונו ושם הקלף תחת לשונו והשם החיה אותו... מיד שהשם נלקח מעמו אל המטה נפל גלמו' (עמ' 22-23, וכעין זה שם עמ' 15, ובנספח שם עמ' 50-51). וראה דברי המהדיר שם, עמ' 118-119. וראה גם המעשה ברבנא תודרוס איש רומי 'שהזכיר זה השם על הארי וכפאו להוליך לו חיטים של פסח מבית הריחים לבית, כי בא עליו הארי וטרף את חמורו ובקש לטורפו לעצמו כמו כן' (ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים-תל-אביב תש"ח, עמ' 203). מעשים מעין אלו נפוצים היו גם בבבל עצמה, ראה דברי הקראי סלמון בן ירוחים, ספר מלחמות ה', עמ' 111 ואילך.
- 6 בכתב-היד רווח, והוספנו על-פי כל עדי הנוסח האחרים.
- 7 בכי"ב (בלבד) נוסף: שם.
- 8 בכי"א (בלבד) נוסף: כלי.
- 9 בכי"פ, בכי"ב ובס"י (ראה תקונים שם תחילת עמ' 303): 'וכמה וכמה דברים מגידים וכמה ברורים'. בכי"א: 'כי יש כמה אנשים נבחרים ברורים'.

ונראה במקום אחר מהלך כמה ימים באותו ערב שבת¹⁰ ונראה באותו השבת במקום הראשון. ודבר ברור ומפורסם לאנשי ספרד¹¹ ומסורת בידם מאבותיהם כי מר נטרונאי גאון ז"ל בקפיצת הדרך בא אליהם מבבל ורבץ תורה וחזר וכי לא הלך בשיירא ולא נראה בדרך.¹² וכמה ספרים מצויין אצלנו כתוב בהם מהשמות וכמה שמות מלאכים וצורת חותמות ואומ' הרוצה לעשות כך והרוצה להגיע לכך יכתוב כך וכך כמו זה על כך וכך ויעשה כך ויתקיים לו המעשה.¹³ והיו הזקנים ואנשי היראה כשרואים אותן הספרים מתפחדים מהן ולא מגיעים אליהם ואומ' כי פלוני עשה מעשה כך וכך כמו זה הכתוב בספרים ונתקיים המעשה אבל נסתמו עיניו, ויש מי שלא הוציא שנתו (ויש מי שלא הוציא שנתו) ויש מי שלא הוציא שבתו לפי שלא היה בטהרה בעת שזכר את אותו השם, ואם על כל זה יאמר אדוננו דברים בטלים, אדוננו יודע באמת וחכמתו למעלה ממה שהגיע לנו. ועוד נראה בדברי רבותינו ממה שיש בו זכרון השם מפורש, כגון מעשה דאשמדאי שדר לבניהו בן יהוידע ויהב ליה שושילתא דחקיק עליה שם המפורש ועיזקתא דחקיק עליה שם וכו',¹⁴ ועוד בסוף אתיוה לשלמה יהבו ליה עזקתא דחקיק עליה שם [ושושילתא דחקיק עליה שם],¹⁵ ובכמה מקומות מזכירין חכמים מעשיות שלשם,¹⁶ ועוד במעשה דר' אליעזר עם חכמים¹⁷ שאמ' להם שאני שונה שלש מאות הלכות ואמרי לה

- 10 בכ"פ, בכ"ב ובס": 'עוד בערב אותו שבת' (בכ"א המשפט משובש: 'בערב שבת במקום אחד ואחר מהלך כמה ימים ראו אותו עוד באותו ערב שבת עצמו ונראה עוד באותו ערב שבת במקום הראשון').
- 11 כך גם בכ"פ, כ"א, כ"ב וס". בכת"י פריס: צפרת, ומשם נדפס בטעם זקנים: צרפת.
- 12 ראה להלן, הערה 55. דברים דומים באים אצל החכם הערבי עלי אבן חזאם (מת בשנת 1064), הכותב כי יהודי ספרד מספרים על חכם שבא ביום אחד מבגדד לקורדובה והצמיח קרניים בראשו של מוסלמי שגר בסמוך לשכונת היהודים (אלפצל פי אלמלל ואלאהוא ואלנחל, ביירות 1985, ח"ה עמ' 101. העיר על כך י' פרידלנדר, מובא אצל ל' גינצבורג (Geonica, I, p. 17 n. 2).
- 13 נוסחים מעין אלו מקובלים מאד בספרות המאגיה, ראה למשל ספר הרזים, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ז, עמ' 105: 'אם בקשת ללכת בדרך למלחמה... או לברוח מן העיר... עשה לך טבעת ברזל וציץ נקי מזהב וכתוב שמות השוטרים ושמות ראשי המחנות בשלשה ימים בחדש ותן בתוך הטבעת על הטבעת חוץ מן הציץ דמות אדם ואריה... קח הטבעת ותן לתוך פיך... ואמור משביע אני עליכם מלאכי עוז וגבורה... שתבואו ותעמדו עמי לעזרני בעת הזאת'. וראה: P. Schäfer, 'Jewish Magic Literature in Late Antiquity and Early Middle Ages', *Journal of Jewish Studies* 41 (1990) pp. 85-88.
- 14 גיטין סח,א.
- 15 שם ע"ב. השלמנו את המילים שנשמטו כאן מחמת הדומות (וכן בכ"ב) על-פי כ"פ וס".
- 16 של שם.
- 17 סנהדרין סח,א.

שלשת אלפים הלכות בנטיעת קישואין וכו' עד אמרתי דבר אחד ונתמלא כל השדה קישואין, מה היא הדבר שאמר.

כ • ולענין השם שאמר אדונינו שפירש אותו לצדיק הזקן רבינו נ"ע¹⁸ ואמ"י¹⁹ כי מי שידעו וזהיר בו ומשמרו בטהרה יהיה אהוב למעלה וכו', זו הידיעה מה היא, ידיעת צירופו וחיבור האותיות עד שיזכור אותם כמה שפירש אדונינו, או יש ידיעה אחרת. ועוד מי שהיו בו המידות התמימות וזקן ושבור לב וכל מדות השבח שרוצה להתפלל בו ולהתחנן בו ולבקש מהקב"ה בקשה, היאך אומרו, בתוך התפלה מחוברת כגון סליחות ורחמינות ומזכיר הצורך שיש לו והצרה שהוא בה ומזכיר אותו השם במקום שיאמר יי', או בשמנה עשרה זוכר אותו בברכה מה שראוי להזכיר בה הדומה לה, כגון תפלה על החולה בברכת חולים וכן כל ברכת וברכה מה שראוי להזכיר בה ובחתימות הברכה במקום שרוצה להזכיר יי' יזכור אותו השם.²⁰ וכן בשאילת חלום יש כמה (היו)²¹ זקנים²² וחסידים אצלינו יודעים אותם ומתענים כמה ימים לא אוכלים בשר ולא שותים יין ולנין במקום טהרה ומתפללין וקוראים פסוקים ידועים ואותיות במספר ולנים ורואים חלומות מופלאות כמות נבואה, ויש מהן מי שהיו בימינו ונדעה אותם, היה לכל אחד צורה ידועה, לזה זקן ולזה בחור יתראה בו ויגיד לו ויקרא לו פסוקים שיש בהם אותו ענין ששאל עליו, יודיענו אדונינו ויבאר לנו כל זה בחכמתו. ואם יזכור אותו השם באותה התפלה של חלום על דרך בקשה והיאך יהיה והיאך יעשה. ואם יראה אדונינו שיכתוב לנו אחת או שתים ממה שאתו וממה ששמע מאיתני עולם אבותיו כי היו עושין אותה והיאך היו עושין אותה כדי שתהא לנו מסורת מפיו הקדוש והטהור, יעשה בחכמתו, כי כמה מצויות אצלנו ואומרין לנו בני

18 התשובה הנזכרת כאן לא הגיעה לידינו. פוזננסקי שיער כי ה'צדיק הזקן רבינו נ"ע' הוא ר' יעקב בר נסים, שכן הוא נקרא בצורה דומה בתשובה אחרת של רב האי לבני קירואן (אוצר הגאונים, ראש השנה, תחילת סי' קיז: 'שאל רבינו הצדיק ז"ל מלפני אדונינו'. ראה: ש"א פוזננסקי, 'אנשי קירואן', זכרון לאברהם אליהו, קבוצת מאמרים בחכמת ישראל... לכבוד... אברהם אליהו הרכבי, פטרבורג תרס"ט, עמ' 205 הערה 1).

19 קידושין עא.א.

20 ראה לעיל, סי' לו הערה 52.

21 בכ"פ, בכ"ב ובס"י: היו כמה, ובכ"א: יש כמה, ולפנינו נוסח כלאים. והשווה תשובת רב האי, אוצר הגאונים, חגיגה, סי' כ: 'הרבה מן החכמים היו סוברים כי מי שהוא הגון בכמה מדות זכורות ומבוארות כשמבקש לצפות במרכבה ולהציץ בהיכלות של מלאכי מרום יש לו דרכים לעשות שישב בתענית ימים ידועים ומניח ראשו בין ברכיו ולוחש לארץ שירות ותשבחות הרבה שהן מפורשות, ובכן מציץ בפנימיו ובחדריו כמי שהוא רואה בעיניו היכלות שבעה וצופה כאילו הוא נכנס מהיכל להיכל ורואה מה שיש בו' (והשווה היכלות זוטרת [להלן, הערה 68], עמ' 36: 'א"ר עקיבא כל מי שמבקש לשנות משנה זו ולפרש השם בפירושו ישב בתענית ארבעים יום ויניח ראשו בין ברכיו עד שהתענית שולטת בו').

22 בכ"ב ובס"י נוסף: וחכמים.

ארץ ישראל²³ ונתפחדנו מלהגיע אליהם אלא כדי שנסמוך על פי קדוש וטהור כמו אדונינו.

כל • ולענין הכשוף שאמ' אדונינו אינו אלא בהקטרות וכיוצא בהם בשדים²⁴, זה שאמרו רבותינו ז"ל²⁵ בשאלה ששאל טרנוס רופוס הרשע את ר' עקיבא ובסופא אמרי קברו של אביו יוכיח שלא מעלה עשן בשבת. ואנו רואין אותו כי עושים כמה מעשיות בלא קיטור, מה פירוש המעשה הזה. והיאך תתחזק ידי עוברי עברה לעשות מעשים הללו שדומים לרואיהם כמעשה נביאות, ומה הפרש המוכיח בין מעשה נביאות למעשה כשפנות, ומה הוא אחיזת עינים, יבאר לנו אדונינו כל זה.²⁶

כך ראינו כי יש בשאלה זו כמה ענינים, מהם ראוי לתשובה ומהם תואנות ותסקופין²⁷ ודברים שאינן כדי, כגון מה שכתבנו אליכם בעבור דברי הבאי שכתבתם אלינו כבר, כי יש כמה שמות שיעשה בהם מעשים גדולים שלא יתכן לאדם לעשותן אלא בדרך אות ומופת. והשבנו כי אלו וכיוצא בהם [דברים]²⁸ בטלים, ותמהתם עכשיו בשאלה זו²⁹ כי כמה מחכמי ארץ אדום וארץ ישראל אנשים חכמים חבירים ונאמנים מגידים כי ראו זאת בפרהסיא. ולא ידענו ממי תמהתם, ממנו או מהם, אי מהם תמהתם, כך ראוי. ואם לאו, כי מאחר שעמד בלבכם כי נעשה [בשם]³⁰ מעשים שלא יעשו אלא³¹ אות ומופת, במה תכירו אותות של נביאים ממה שהדיוטות עושין בשם ומה יהיה הפרש בין נביא ובין זולתו.

ודבר זה האמור בשאלה בעבור צדיקים גמורים³² חלוקה היא בין חכמי שיקול הדעת.³³ יש שאומ' כי אפשר שהקב"ה עושה ניסין לצדיקים שהן כאותות הנעשות

23 בכ"א (בלבד) נוסף: שהן מנוסות.

24 תשובה זו לא הגיעה לידינו.

25 סנהדרין סה.ב. מתשובת הגאון (להלן, עמ' 140) נראה שכוונת השואלים כאן להביא ראיה לדברי הגאון שכישוף אינו אלא בהקטרה.

26 בכ"א נוסף: 'עד כאן לשון השאלות, תשובה על זה'.

27 ועלילות (ראה ערוך השלם, ערך סקף ב וערך תסקופא).

28 כך בכל שאר עדי הנוסח (בכ"א: הם דברים).

29 בכ"א (בלבד) נוסף: ואמרתם.

30 כ"פ, כ"א וכ"ב (בס"י: בשני).

31 בכ"א (בלבד) נוסף: בדרך.

32 כלומר האם נעשים ניסים לצדיקים גמורים.

33 דברים מפורשים יותר כתב רב האי בתשובה אחרת: 'ודע כי דבר זה היה מקובל אצל הראשונים כלן יחדו ולא היה אחד מהן מכחש בו, כי אומרים היו כי הקב"ה עושה אותות ונוראות על ידי הצדיקים כמו שהוא עושה על ידי הנביאים ומראה את הצדיקים מראות נוראות כדרך שהוא מראה את הנביאים... ומר רב שמואל גאון ז"ל וכיוצא בו שהרבו לקרות בספרי נכרים אומרים אין המראות הללו נראות אלא לנביאים ולא יעשה נס אלא לנביא ומכחישין בכל מעשה שנאמר

לנביאים, ויש אומ' כי האותות אין נעשות אלא מופת להפריש בין שקר לאמת ולהיות אות למדבר בשם אלהים אשר הוא שלחו באמת, ולפיכך רוב הגבורות והנפלאות שאין יכול לעשותם אלא הבורא לא תהיה אות לנביא אשר שלחו יי' באמת, כי שמם האלהים כמנהגו של עולם, ואין האותות שנוי לנביאים אלא שנוי מנהג העולם בדבר שאין נוצר יכול לעשותו ואין עושהו אלא היוצר בלבד.³⁴ ואם תאמ' שאף הצדיקים גמורים עושה להם אותות להודיע צדקם, ואיפשר שירבו הצדיקים בעולם וירבו המעשים האלה בעולם ויהיו כמנהגיו, ולא יהיו כאותות שאין נעשות אלא לפרקים ולעתים רחוקות שכשיעשו בני אדם תמהין מהם, אלא כשירבו יהיו [כ]כל³⁵ גבורותיו של הקב"ה הנוהגים בעולם, והיו³⁶ שוב השמש ממערב למזרח בעיני [בני] אדם כצאתה ממזרח למערב, כי זה וזה אין יצור יכול לעשותו, אלא זה אות כי אינו מנהג של עולם ואין היוצר עושהו הרבה ואין נראה אלא מופת וזה אינו אות כי הוא נעשה תמיד, ואם ירבה זה כזה גם הוא לא יהיה לתמה ויסור הדבר מלהיותו אות. ויש דברים שאי אפשר היותם כל עיקר כאשר אמרתם, כי יש שאומ' שם ומחביאין עצמם מן הלסטים. ודברים הללו צריכין פרט,³⁸ כי אם כן אומ' שעניניהם חשוכות כמו מוכה בסנברים³⁹ שאינו רואה לא את אילו ולא את זולתם, עיקר דבר זה חולי הוא ומצוי בעולם, אבל להיות⁴⁰ שני בני אדם זה רחוק כמו זה ושניהם גופים עבים, ולא כראי הרוח שאינה עבה ואין בה שהוא קטן מלהראות, ולסטים רואין את זה שלא אמ' [שם⁴¹ ואין רואין זה שאמר שם],⁴² דבר זה אי אפשר להיות כל עיקר, כי

כי נעשה בו נס לצדיקים... ואנו סוברים כי הקב"ה עושה נסים לצדיקים ונפלאות גדולות... (אוצר הגאונים, חגיגה, סוף סי' כ, עיין שם. וראה גם דברי רב נסים גאון בספר המפתח למסכת כתובות: 'ואנחנו עדת הרבנים מאמינים באפשרות מעשים מעין אלו מאת האלהים יתעלה לצדיקיו עושי רצונו ואף על פי שאינם נביאים, וזה לכבדם ולנשואם ולהגדיל כחם ולרוממם... וכבר אמר החסיד עליו השלום רצון יראיו יעשה' [תג"א, תש"ב, עמ' 199, בערבית, והתרגום לעברית שם עמ' 198 הערה 13]). על שימושם של הגאונים והראשונים בביטוי 'שיקול הדעת' ראה מה שכתב ש"י רפפורט, 'תולדות רבינו נסים וקורות ספריו', בכורי העתים יב (תקצ"ב) עמ' 62 הערה 11; {א' מרמרשטיין בביקורתו על גנזי קדם כרך א, 102 p. (1923) REJ 76}.

34 השווה דברי רב שריא בתשובה, להלן סי' קנז הערה 73.

35 גם בכ"ב ובס"י 'כל', אך תיקננו על-פי כ"פ וכ"א.

36 כאן מתחיל קטע הגניזה.

37 כך בכל שאר עדי הנוסח.

38 בכ"א (לבדו): פירוש.

39 בסגורים.

40 עד כאן נותר בעמוד הראשון של קטע הגניזה.

41 עד כאן בס"י.

42 כ"פ, כ"א וכ"ב.

ההרגשה אינה דבר שניתן לזה ולא ניתן לזה. ואם (תאמר) [יאמר]⁴³ לך אולי יש כנגדך ברחוק ארבע אמות פיל וגמל מתנגחים (ואת הרואה) [ואתה רואה] זבובים ויתושים שהן רחוקים מאותו המקום ואי אתה רואה פיל וגמל קרובים, ההיתה אומ' אולי יש כן אבל לא השליטני הבורא לראותו, הלא תדע כי המדמה כזאת⁴⁴ בשוטים הוא נחשב. ואם אמר לך אדם שא עיניך לרחוק ד' אמות וראה אדם זה עומד ואתה מביט בעיניך עד ארבעים אמה ואינך רואה אדם, וכשתאמר לו אני איני רואה כלום יאמר לך אני רואה ואולי הבורא לא השליטך לראות, ההיתה מדמה אולי אמת אמר. ובדעתכם כי אדם יש בו דעה לא יחשוב כזאת תדעו כי זאת דבר שאי אפשר להיות, והטוען כי איפשר להיות כן כטוען כי הייתי ביום הזה בבבל מבקר עד ערב וגם ביום זה הייתי במדי מבקר עד ערב⁴⁵ אבל במעשה נס ובאמירת שם, וכל אלה דברי רוח. וודאי⁴⁶ כי יש דברים שהן גופן⁴⁷ דקיקין וקלין כמו הרוח שאין במאור עיני אדם כח לראותם, וכשחפץ הקב"ה להוסיף במאור עיני אחד לראותם מוסיף ורואה אותם אותו (אתם) [אדם] שנפקחו עיניו יותר מחבירו, ולפיכך כת'⁴⁸ ויגל יי' את עיני בלעם וירא את מלאך יי' נצב בדרך, כי המלאכים כרוח הם שאין מאור עיני האדם שולט בהם אלא מי שמשנה יוצרו את מאור עיניו ממאור עיני אדם. וגם על פי⁴⁹ כן כת'⁵⁰ וראיתי אני דניאל לבדי את המראה והאנשים אשר היו עמי לא ראו את המראה, כי אם לא במחזה ראה שינה הקב"ה את מאור עיניו, ואם במחזה נבואה הרי הוא כחלום ותמהנו כי חרדה גדולה נפלה עליהם.⁵¹ וכן לענין פקח נא את עיני הנער וירא[ה] שאמ' אלישע,⁵² אבל להתכסות מאדם זה דבר שהוא נראה לאדם זה כמהו והם שניהם במרחק אחד מן הנראה ומאור עיני שניהם שוה, זה דבר שאי אפשר.

43 כך בכל שאר עדי הנוסח (בכ"א: יאמר לך אדם).

44 כאן מתחיל העמוד השני של קטע הגניזה.

45 עד כאן נותר בעמוד השני של קטע הגניזה.

46 מכאן ועד סוף הפסקה הועתק באנונימיות בס"י עמ' 46.

47 בס"י (בלבד): גופין.

48 במדבר כב, לא.

49 משום (ראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, עמ' 262).

50 דניאל י, ז.

51 שם.

52 מלכים ב ו, יז (תיקנו 'ויראה' על-פי כל עדי הנוסח האחרים. בפסוק: 'פקח נא את עיני ויראה').

וזה שכתבתם כי הגידו לכם אנשים מרומי ומארץ ישראל בנוסחים נראה, ואותם הנוסחים או כיוצא בהם אצלנו הם ויש בהם עוד דברים אחרים, ומהם כי [שם]⁵³ זה אתה אומרו על המת [והוא חיה. והמעידים עדיכם נתביישו להעיד כי ראו מי שיאמר את השם על המת]⁵⁴ וחיה, ואין טענותיהם של אילו ראה על מה שכתבנו אליכם.

והמסורת שהזכרתם כי ביד אנשי אספמיא בעבור מר נטרונאי ז"ל, שמא אדם רמאי נזדמן להם ואמ' אני נטרונאי, ואלו היה מר נטרונאי נודע בכמו אלה לא נכחד ממנו, כי לא שמענו עליו מדרכים אלו כלום,⁵⁵ אבל למר משה הכהן ז"ל⁵⁶ היו טוענים כי היה רגיל בקמיעין ובלחישות וכיוצא בהן, וחקרו קדמונינו הרבה ונגלה כזבנות כמה טענות אלה דברים שאי אפשר לכמותן להיות. ובישיבת סורא היו דברים הללו רחבים כי הם קרובין למדינת בבל ובית נבוכדנצר⁵⁷ ואנו רחוקים משם. וקפיצת דרך

53 כך בכל שאר עדי הנוסח. בכ"א (בלבד) באה תחילת הפסקה בלשון אחרת: 'והזכרתם כי הגידו לכם אנשים חכמים חברים ונאמנים שלהם נראה, אותם האנשים הם טפשים אצלנו באומרם דברים כאלה וכיוצא בהם. ומהם מי שאמר כי שם זה...'.
54 כך בכל שאר עדי הנוסח, ונשמט כאן מחמת הדומות.

55 אף שרוב נטרונאי בר הילאי גאון לא ביקר מעולם בספרד, הרי שנטרונאי בר חביבאי נשיא אכן הגיע לשם ברבע האחרון של המאה השמינית, כנזכר הן אצל רב שרירא גאון בבבל והן אצל ר' שמואל הנגיד בספרד (אגרת רב שרירא גאון, עמ' 104: 'מלך מר רב מלכה בר מר רב אחא בשנת אלף פ"ב, והוא אחתיה לנטרונאי בר חביבאי נשיא בפלוגתא על זכאי בר מר רב אחונאי נשיא... ונטרונאי נשיא אזל למערב'; הלכות הנגיד, עמ' 93: 'זקנים שקבלו מנטרונאי נשיא בר חכניאי, והוא שכתב לבני ספרד את התלמוד מפיו שלא מן הכתב'. נטרונאי נשיא היה תלמידו של רב יהודאי גאון, ראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 26-28). יש שטענו כי אין כל קשר בין המסורת שביד אנשי ספרד על רב נטרונאי גאון לדברי רב שרירא גאון ור' שמואל הנגיד על נטרונאי נשיא (ראה ש' אברמסון, מסכת עבודה זרה כתב יד בית המדרש לרבנים בניו יורק, ניו יורק תשי"ז, מבוא עמ' XIII הערה 1; הנ"ל, במרכזים ובתפוצות, עמ' 16 הערה 5), וכך סבר גם רב האי בתשובתו כאן, שהכחיש מכל וכל את דבריהם של בני ספרד. אך אפשר שהמסורת שביד אנשי ספרד יש בה גרעין של אמת, ומקורה בבואו של נטרונאי נשיא לספרד; אלא שכדרכן של מסורות עממיות, נוספו בה פרטים חדשים (קפיצת הדרך) והשתבשו שמות הנוגעים בדבר (רב נטרונאי גאון / נטרונאי נשיא). רב האי העדיף להתעלם מגרעין האמת שבספור, כנראה כדי שלא לתת פתח לטוענים כי הוא בא לשם בקפיצת הדרך.

56 גאון ישיבת סורא כמה עשרות שנים קודם לרב נטרונאי (ראה אגרת רב שרירא גאון, עמ' 115).

57 בית נבוכדנצר נמצא בעיר בבל, ראה ברכות נז, ב. העיר בבל נמצאת קילומטרים אחדים דרומית מזרחית לסורא, ראה: ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 44-46 ובמפה 5 שבסוף הספר. על ההבדל בין ישיבת סורא לישיבת פומבדיתא בענינים אלו ראה: ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, עמ' רסא-רסד. וראה עוד מה שנמסר בחבור רב נתן הבבלי על רב ניסי נהרואני 'שהלך לילה א' והיה פותח כל מנעולי בבל בשם' (סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 79. והשווה לשון המקור הערבי: I. Friedlaender, 'The Arabic Original of the Report of R. Nathan Hababli', *JQR* 17 [1905] p. 755, 760 n. 9 ושוב על-ידי מ' בן-ששון, 'המבנה, המגמות והתוכן של חיבור רב נתן הבבלי', תרבות

אינו מן הדברים שאי אפשר, וכבר שמענו על אנשים כאשר שמעתם, והרבה חקרנו ושמענו מאבותינו ואבות אבותינו שחקרו על זאת ושמנו לב לחקור ולבדוק ולא ראו אמיתות(ם) דבר זה.

ואשר הגידו לכם כי (היום) [הים]⁵⁸ נח מזעפו וכי ממיתין את האדם שמפילין עליו חרס חדש כאשר אמרתם, רחוק הוא מאד. וכללו של דבר פתי יאמין לכל דבר.⁵⁹ ואלו היה לדבר זה אמתה לא נכחד ולא נסתר, וחסים אנו עליכם מהאמין באלה. והנוסחים שראיתם הרוצה לעשות כך וכך יעשה כך וכך, הרבה מאד יש אצלנו מזאת כאשר נקרא ספר הישר⁶⁰ ואשר נקרא חרבא דמשה⁶¹ אשר תחלתה ארבעה מלאכים ממונים על החרב, כי יש בה גבהות⁶² ונפלאות ובספר⁶³ הנקרא רזא רבה⁶⁴

וחברה בתולדות ישראל בימי-הביניים, קובץ מאמרים לזכרו של חיים הלל בן-ששון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 185-188).

58 כך בכל שאר עדי הנוסח. בכי"א: 'כי על ידי שם הים'.

59 משלי יד, טו.

60 חבור זה נזכר גם במגילת אחימעץ, עמ' 12: 'מביני סודים, חרוזי חרזים, יודעי רזים, בחכמה צופים, בבינה מצפים, ובערמה מצפצפים, בספר הישר משכילים, ובסוד המרכבה מסתכלים'. כן נזכר החבור במדרש לקח טוב, שמות יד, כא (ראה להלן, הערה 91); שם, דברים ד, יב (דף ז, ב): 'ואל יתמה אדם על ההיכלות דר' ישמעאל ועל דברי ר' עקיבא אשר דיברו בספר הישר במעשה מרכבה'. עוד נזכר החבור בספר ציוני, פרשת כי תשא, על הפסוק ועתה הורד עדיך: 'וזה העדי הוא החרב... וכתוב עליו שם הנכבד והן אותן שמות הכתובות בחרב דמשה כדמפורש בספר הישר'. (וראה ג' שלום, כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים תר"צ, עמ' 111). והשווה דברי הקראי דניאל אלקומסי בהתקפותיו על הרבניים, פתרון שנים עשר, ירושלים תשי"ח, עמ' 79-80: 'ומי היום מכשף בישראל הלא הם רבאנים האומרים שם טהור ושם טמא כותבי קמיעות ששי תחבולות וקוראים שם כתביהם ספר הישר ספר הרזים וספר אדם ורזה רבה וכמה ספרי כשפים, אם בקשת להקריב איש לאשה לאהבה ואם בקשת להשנאתם אם בקשת קפיצת הדרך כן וכן תועבות רבות, ירחיקנו ה' מהם' (וראה גם שם, עמ' 5: 'שמו להם מינים מינים ספרים כמו ברתליא קנסרין וספר בלעם וספרים אחרים כמו ספר אדם ספר הישר ספר הריזים ורזה רבה ויאמרו לישראל כי אנחנו נגיד לכם סוד הנסתר מן הספרים האלה'; שם, עמ' 46: 'והכרתי כשפים ומעוננים, רבאנים תולדת לבנה וקמיעים ושמות וספריהם מינים ברתלא וקנסרין רזה רבה ספר אדם וזולתם'). וראה עוד: Yaqub al-Qirqisani, *Kitab al-Anwar wal-Maraqib*, ed. L. Nemoy, New York 1941, III, p. 574; J. Mann, *Texts and Studies*, II, pp. 82-83, 88

61 נדפס על-ידי גסטר (לעיל במבוא, הערה 164), ג, עמ' 69-103, ושוב על-ידי 'הררי, חרבא דמשה: {מהדורה חדשה ומחקר, ירושלים 1997}. וראה גם שבלי הלקט, סי' ריח, דף צז, א: 'ובזרוע נטויה זו החרב כמה שנא' וחרבו שלופה בידו... כתב אחי ר' בנימין גר"ו זהו שם המפורש שנקרא חרבו של משה והוא כתוב בס' הרזים ובו היה עושה משה רבינו כל האותות שעשה במצרים'.

62 בכי"פ ובכי"ב: גבוהות; בכי"א: גבורות.

63 בכי"א (בלבד): 'וספרים אחרים רבים חוץ מן החתיכות והפרטים שאין להם קץ'.

חוץ מן המחזות והפרטים שאין להם קץ ולא מספר, והרבה יגעו והוציאו שנותיהן ולא מצאו אמתה לדבר. אבל קמיעין מומחין לרפואות ולחכמה ולשמירה ולדברים אחרים יש ורובן תלויין בכותב ודאיתמחי גברא טפי שכיח מדאתמחי קמיעא.⁶⁵ ואף גם זאת לא לעולם כסדר אחד מועלין, אלא יש עיתות שאין מהנין כלום. וכל מי שיאמר לכם חוץ ממה שאמרנו אל תאמינו בו ואל תסמכו על דבריו כי טענות הרבה יש בדבר הזה ודבר אמת מועט הוא מאד וביותר בדורות הללו שאין הלבבות שלמין.⁶⁶ וודאי⁶⁷ הדבר עדינו כאשר אמרתם כי יש ספרים ושמות וחותמות והיכלות רבתא (והילילות) [והיכלות] זעירתא⁶⁸ ושר תורה⁶⁹ ומשניות אחרות שהרואה אותם מתפחד מהן, וכך היו קדמונינו⁷⁰ ואף אנחנו כן שאין אנו מגיעין אליהם (אליהם) אלא בטהרה וברתת ובזיע, וגם שמענו שמועות חזקות כי כמה נתעסק[ו] בהם ואבדו מהרה, וכל זה בעבור קדושת השם וקדושת השכינות והמלאכים אשר סביבותיהם וקדושת המרכבה וכי העוסק במעשה הזה המלאכים רוגשים סביביו כדתנו רבנן⁷¹ מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה רוכב על החמור והיה ר' אליעזר בן ערך מחמר אחריו אמ' לו ר' שנה לי פרק אחד ממעשה המרכבה אמ' לו ולא כך שניתי לכם ולא במעשה מרכבה ביחיד אלא אם כן היה חכם מבין מדעתו אמ' לו ר' הרשיני שאומ' לפניך דבר ממה שלמדת[נ] י אמ' לו אמור מיד ירד רבן יוחנן בן זכאי מן החמור ונתעטף וישב על האבן, אמ' לו ר' מפני מה ירדת מן החמור אמ' לו איפשר

- 64 לדעת ג' שלום ספר רזא רבה הוא ספר סוד הגדול, שציטוטים ממנו מצויים בכתביהם של חסידיו אשכנזי, ואילו לדעת ד' אברמס אין קשר בין שני חבורים אלו. ראה: שלום (לעיל, הערה 5), עמ' 195 ואילך; ד' אברמס, ספר הבהיר על פי כתבי היד הקדומים, לוס אנג'לס תשנ"ד, עמ' 27-29.
- 65 הלשון על-פי שבת סא.ב. והשווה תשובת רב האי, תג"ה ס' שעג: 'ולפום הכין מיכתבין קמיעי ונאמרין שמות כדי שיעזרו המלאכים בדבר'.
- 66 בכ"א (בלבד) נוסף: 'ואבדה חכמת חכמים ובינת נבוינו נסתתרה ונסתלקה נבואה ורוח הקודש מבינינו, כל שכן בארץ טמאה במקומות גלותינו שאין הנבואה שורה חוצה לארץ ולא בארץ בזה הזמן'.
- 67 מכאן ועד להלן הערה 89 הועתק בכת"י אוקספורד 2343 דף 115א ס' תשנ-תשנא = אוקספורד 1558 דף 46א-ב.
- 68 השווה תשובת רב האי, אוצר הגאונים, חגיגה, ס' כ: 'ויש שתי משניות שהתנאים שונים אותן בדבר זה ונקראות היכלות רבתי והיכלות זוטרת', ודבר זה מפורסם וידוע. החבור הראשון נדפס על-ידי א' ילינק, בית המדרש, ג, לייפציג 1855, עמ' 83-108; א"י ורטהימר, בתי מדרשות, מהדורה חדשה, ירושלים תש"י, ח"א עמ' סג-קלו. החבור השני נדפס על-ידי ר' אליאור, היכלות זוטרת, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א, תשמ"ב.
- 69 נדפס אצל פ' שפר, סינופסיס לספרות ההיכלות, טיבינגן 1981, עמ' 124-139 סעיפים 281-306 (החבור נדפס גם בעילום שם כחלק מהיכלות רבתי, מהדורת ילינק עמ' 104-108 פרק כז ואילך).
- 70 בכ"א (בלבד) נוסף: מאמינים.
- 71 חגיגה יד.ב.

שכינה עמנו ומלאכי השרת מלוין אותנו ואני ארכב על החמור, מיד פתח ר' אלעזר בן ערך ודרש במעשה מרכבה ירדה אש וסיבבה את האילנות, ובסוף [מעשה זה]⁷² מפורש וכשנאמרו דברים לפני ר' יהושע ור' יוסי הכהן אמרו אף אנו נפתח ונדרוש במעשה מרכבה ואותו היום תקופת תמוז היתה ונתקשרו שמים בעבים והיו גשמים מזלפין ויורדין⁷³ והיו מלאכי השרת מתקבצין ובאין כבני אדם שבאין לשמוע ולראות במזמוטי חתן וכלה. וכן (חזקת) [חזקה]⁷⁴ ומסורת שכל שאינו ראוי ומתעסק בשם המפורש מיתתו קרובה, ואפי' צדיק גמור טהור ונקי שנינו⁷⁵ ודישתמש בתגא חלף, ושנו בו רבותינו⁷⁶ קל וחומר מכל שאצר שנשתמש בכלי בית המקדש שהן מעשה בשר ודם ויש להם דמים ויש להם חליפין (שניכו לו) [שניטלו] חיו מן העולם. ותמהנו⁷⁷ מאשר הזכרתם עזקתא דשלמה דכתיב עלה שם המפורש, האין אנו יודעין כי השם [נעשו]⁷⁸ בו כמה דברים נפלאים, ואי אתם צריכין למעשה זה דאשמדאי שיש בו דברים שאינן נכונים. הנה מעשה דאחתופל דפרק החליל⁷⁹ ממנו אנו למדין תלמוד ברור שאסור להשתמש בשם אלא בעבור דבר [גדול]⁸⁰ מאד כמה שאמרו חכמים בשעה שכרה דוד שיתין נבקע תהום ובקש להחריב את העולם אמ' דוד מי שרי למכתב שם ואשבועיה לתהומא דניחות וניקום בדוכתיה, ליכא דאמ' ליה ולא מידי, אמ' כל היודע בדבר זה ואינו מגיד יחנק בגרונו, ונשא אחיתופל קל וחומר מה לעשות שלום בין איש לאשתו אמ' הקב"ה שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים כל העולם על אחת כמה וכמה, אמ' ליה שרי, כתב שם אחספא ושדייה לתהומא ונחית תהומא וקם בדוכתיה, כיון דחזייה דוד דעמיק טובא אמ' חמש עשרה מעלות ואסקיה.

וגם למדנו שאין אומ' שם המפורש בגבולין כי במדרש⁸¹ ויברך עזרה את יי' האלהים הגדול⁸² אמרו מאי גדול אמ' רב יוסף ברוך יי' המבורך רב מתנא אמ'

- 72 כך בכל שאר עדי הנוסח.
- 73 המילים 'והיו גשמים מזלפין ויורדין' אינן לפנינו בגמרא.
- 74 כך בכל שאר עדי הנוסח (בכ"א: חזקה היא ומסורת בידינו).
- 75 אבות פ"א מ"ג.
- 76 נדרים סב,א.
- 77 בכ"א נוסף: מאד.
- 78 כך בכל שאר עדי הנוסח.
- 79 סוכה נג,א-ב.
- 80 כך בכל שאר עדי הנוסח.
- 81 יומא סט,ב.
- 82 נחמיה ח,ו.

ברוך יי' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם.⁸³ אמ' ליה אביי לרב דימי אימא שגידלו בשם המפורש אמ' ליה לפי שאין אומ' שם המפורש בגבולין, ומקשינן ולא והכת⁸⁴ ויעמד עזרא על מגדל עץ ואמ' רב יהודה אמ' שמואל שגדלו בשם המפורש, ומפרקין התם הוראת שעה היתה דכת⁸⁵ ויקראו בקול גדול אל יי' אלהיהם. ואעפ"י שחזרנו ואמרנו במערבא אמרי גדול שגידלו בשם המפורש, כלומ' כי אמר את השם הגדול, אבל למדנו כי במקומות אחרים אין אומ' שם [מפורש]. וכל רבותינו ואבותינו אוסרים להזכיר שם מפורש בבבל⁸⁶ וכשמזכירין אין אומרין⁸⁷ אלא אֶתְנִיק, ⁸⁸ כי מועתק הוא בקריאתו והגיונו ומסור מאחד לאחד. ואין אומ' אותו אלא בקדושה ובעת צרה ולא בכל עת (וענין) [נענין] בהאמרו.⁸⁹ והשם⁹⁰ האחד הגדול שהוא בן שבעים ושנים אותיות הוא לקוח משלש מקראות שבתורה ואין אותיותיו ידועות.⁹¹ (בשם בן ארבע אותיות תמצא בו שבעים ושנים, כיצד חשוב י' עשרה וי"ה ט"ו הרי כ"ה ויה"ו כ"א הרי מ"ו וכל השם כ"ו הרי שבעים ושנים. כך

83 דברי הימים א טז, לו. לפנינו בגמרא: 'אמר רב יוסף אמר רב שגדלו בשם המפורש רב גידל אמר ברוך ה' אלהי ישראל מן העולם ועד העולם', ונוסח הגאון הוא כנוסח כ"י ב המובא בדקדוקי סופרים שם, הערה ש.

84 נחמיה ח, ד.

85 שם ט, ד (ושם: ויזעקו בקול גדול).

86 כן כתב גם רב סעדיה גאון: 'ובימים האילו עמך ישראל בתוך השעבוד ואינם יודעים את שם המפורש ואף אין ראוי להזכירו כי הם בארץ לא להם ורחוקים מאדמת הקודש' (מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' רכה).

87 כך בכל שאר עדי הנוסח.

88 שם זה, וכן השמות הסמוכים, מנוקדים בכתב-היד. וכן הגירסה גם בכ"פ ובכ"א. בכ"ב בשיבוש: אעתק. והשווה תקוני זוהר, תקונא שבעין, דף קכב: 'אתניק ואיהו נפיק מהאי פסוק (במדבר כד, כא) אית"ן מושבין ושים בסלע קנ"ך'. שם זה כמעט ואיננו ידוע, ועל כן הועלו הצעות להגיה כאן (א' אשכנזי, במבואו לטעם זקנים, עמ' VII; ש"ח קוק, עיונים ומחקרים, ח"א, ירושלים תשי"ט, עמ' 169). אך שם זה נזכר במקומות נוספים (כגון סינופסיס לספרות ההיכלות, עמ' 298 סעיף 981), ואין לתקן כאן.

89 עד כאן בכת"י אוקספורד 2343 = אוקספורד 1558. {התיקון 'נענין' על פי כ"פ}.

90 תמצית הדברים מכאן ועד לסוף סי' כב מובאים בס"י עמ' 128 בשם 'מקצת חכמים', ובסוף דבריו כתב: 'וכבר כתבנו כל זה לעיל בתשובה לרב' האיי גאון ז"ל'.

91 כן כתב גם רב סעדיה גאון, ראה זולאי (לעיל, הערה 86), עמ' רכד. הדברים מפורשים יותר ברש"י, סוכה מה, א ד"ה אני: 'שבעים ושנים שמות הן הנקובים בשלוש מקראות הסמוכין בפרשת ויהי בשלח (שמות יד, יט-כא) ויסע וגו' ויבא בין מחנה ויט משה את ידו, ושלשת בני שבעים ושנים אותיות ומהן שם המפורש...'. וראה עוד: מדרש לקח טוב, שמות יד, כא (דף מד, ב), ושם: 'ותמצא זה השם בספר הישר'; מדרש שכל טוב, שם; רמ"מ כשר, חומש תורה שלמה, יד, עמ' רפד-רפו ובמקורות המובאים שם.

שמעתי מר' מנחם ששמע מר' אברהם אבן עזרא ז"ל⁹² וזה בן מ"ב אותיות אעפ"י שאותיותיו ידועות⁹³ אינו מסור בהגיונו (וקראתיו) [וקראתו] בקבלה אלא יש אומ' בראש (אֲבִיגִי'רֶשׁ) [אבגייתֶץ]⁹⁴ ויש שאומ' אֲבִיגִי'רֶשׁ, ובסופו יש אומ' שקוֹצִית⁹⁵ ויש אומ' שְׁקוֹצִית, ואין מוכיח, וגם חילופין אחרים יש בו. ומי הוא זה בדורות הללו שאומ' שם המפורש על הים וינוח על החי וימות וכיוצא באילו המעשים, אין אלו כלום אלא דברי שוא, אל תאמינו בם.

כז • ואשר שאלתם על מה שאמרו רבותינו⁹⁶ אמ' רב יהודה אמ' שמואל שם בן מ"ב אותיות לא היו מוסרין אותו אלא למי שצנוע ועומד בחצי ימיו ואינו כועס ואינו משתכר ואינו מעמיד על מדותיו והיודעו והזהיר(ו) בו (והמשרתו) [והמשמר]⁹⁷ בטהרה אהוב מלמעלה ונחמד מלמטה ותלמודו מתקיים בידו⁹⁸ ואימתו מוטלת על הבריות ונוחל שני עולמים העולם הזה והעולם הבא, ואמרתם זו הידיעה מה היא. הנה פרשנו למעלה שאין אנחנו יודעים היאך קריאתו והגיונו באמונה, ולא מסרו לידינו רב מפי רב שמסרו לו רב אחר מסירה [משולשת]⁹⁹ אלא ארעי שמענוהו מפי חלוקים בקריאתו¹⁰⁰ ולא במסירה, והוא צריך מסירה¹⁰¹ בכונה שיושב זה ומוסר לזה בטהרה ובקדושה מסירת קבע וכונה, וכל מי שאינו מסור לידו כסדר הזה חשוב כאילו [אינו]¹⁰² יודעו. והרי אמרו חכמים¹⁰³ אמ' רבה בר בר חנה אמ' ר' יוחנן שם

92 פסקה מאוחרת זו, שאיננה בשאר עדי הנוסח, נוספה בודאי על הגליון, ומשם נכנסה בטעות לגוף התשובה. והשווה דברי אבן עזרא בפירושו לתורה, שמות יד, יט ולג, כא; ספר השם, שער ה; 'סוד מורא, סוף שער יא.

93 כן כתב רב האי גם במקום אחר: 'שם המפורש שהוא בן ארבעים ושתים אותיות ועדין מצוי הוא בישיבה בקבלה וידוע לחכמים' (אוצר הגאונים, יומא, סי' לט; המנהיג, עמ' שנב-שנג, ושם מקבילות נוספות). וראה גם יד רמה על מסכת קידושין, עמ' תריט, ושם בהערות 18-19.

94 כ"פ, כ"א וכ"ב. והיינו: אנא בכח גדולת ימינך תתיר צרורה. [♦]

95 שוועתנו קבל ושמע צעקתנו יודע תעלומות.

96 קידושין ע"א, (ולפנינו: אמר רב יהודה אמר רב). פסקה זו הובאה באוצר הגאונים שם, סי' שצט, וראה שם בהערותיו של לוין. בכ"א (בלבד) מתחילה הפסקה: 'אבל זה מצאנו בתלמוד אמ' רב יהודה'.

97 כ"פ, כ"א וכ"ב.

98 לפנינו בגמרא חסרות המילים: 'ותלמודו מתקיים בידו' (אך כן הביא גם הרמב"ם, מורה נבוכים, ח"א פרק סב).

99 בכ"ב (בלבד): משולשת.

100 בכ"א: 'מפי אנשים שהם חלוקים בקריאתו'. השווה שו"ת הרשב"א, ח"א סי' רכ: 'שם בן ארבעים ושתים אותיות... יש קורין אותו בארבעה עשר תיבות, שלש שלש אותיות בכל התיבות, ויש קורין אותו בשבע תיבות, שש ושש אותיות. וחכמי ארצנו ורבניה כן דעתם לקרותן בשבע תיבות לפי מה ששמענו וכן הקבלה מן הגאון רב האי ז"ל'.

101 כ"פ, כ"א וכ"ב, ונשמט כאן מחמת הדומות.

102 כ"פ, כ"א וכ"ב.

בן ארבע אותיות חכמים מוסרין אותן לתלמידיהם ותלמידיהם¹⁰⁴ פעם אחת בשבוע ואמרי לה פעמים בשבוע אמ' רב נחמן בר יצחק מסתברא כמאן דאמ' פעם אחת בשבוע מאי טעמ' זה שמי לעולם,¹⁰⁵ לעלם כת', לומר כי מצוה להעלימו ולבלתי גלותו אלא במצוה. וגם אמרנו רבה סבר למדרשיה בפרקא אמ' ליה ההוא סבא לעלם כת', לעלומיה עלומי.

כג. • ותנן התם לענין ברכת כהנים¹⁰⁶ במקדש אומ' את השם ככתבו ובמדינה בכניו, ללמד שאפי' זה הכת' אסרו לאמרו במדינה, ותניא אידך כה תברכו את בני ישראל¹⁰⁷ בשם המיוחד, אתה אומ' בשם המיוחד או אינו אלא בכניו ת"ל ושמו את שמי¹⁰⁸ [שם המיוחד לי, יכול אפי' בגבולין נאמר כאן כה תברכו ונאמ' להלן ושמו את שמי על בני ישראל¹⁰⁹ מה להלן במקדש אף כאן במקדש¹¹⁰ ר' יאשיה אומ' אינו צריך הרי הוא אומ'¹¹¹ בכל המקום אשר אזכיר את שמי, בכל מקום סלקא דעתא אלא מקרא זה מסורס הוא בכל המקום אשר אבוא אליך וברכתך שם אזכיר את שמי],¹¹² ואפי' הכהנים לא היו מוסרין אלא לצנועיהם והיו מבליעין אותו אפי' במקדש שלא ישמעוהו כל אדם וכן אמרו חכמים¹¹³ תנו רבנן שם בן שתיים עשרה אותיות בראשונה היו מוסרין אותו לכל אדם, פי' מן הכהנים, משרבו פרוצים לא היו מוסרין אותו אלא לצנועים שבכהונה [וצנועין שבכהונה]¹¹⁴ מבליעין אותו בנעימות

103 קידושין שם.

104 לפנינו בגמרא חסרות המילים: ותלמידיהם לתלמידיהם.

105 שמות ג, טו.

106 סוטה לז, ב-לח, א.

107 במדבר ו, כג.

108 שם כז.

109 לפנינו בגמרא הנוסח שונה: 'נאמר כאן ושמו את שמי ונאמר להלן (דברים יב, ה) לשום את שמו שם'. נוסח הגאון נראה משובש, שכן שני הפסוקים המובאים בדרשה הם מפרשת ברכת כהנים. ואפשר שנוסח הגאון בגמרא היה כפי שמופיע בקטע גניזה של הבבלי (מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות, ח"ב עמ' קנז): 'נאמר כן כה תברכו ונאמר להלן לשום את שמי' ('שמי' ולא 'שמו', באשגרת לשון. וכן הוא גם בבבלי כאן דפוס ונציה ר"פ [וראה בהגהות הרש"ש] ובתשובת גאון באוצר הגאונים, סנהדרין, סי' א'קפח); נוסח זה השתבש ל'ונאמר להלן ושמו את שמי' (ותו לא, וכך אמנם בכ"ב!), ובכ"פ השלים הסופר את הפסוק: 'ושמו את שמי על בני ישראל' (בכ"א דילג הסופר מחמת הדומות מ'להלן' ועד 'להלן', ואין לדעת איזה פסוק היה לפניו).

110 כאן מתחיל הדילוג בכ"ב דף 11ב, עד להלן הערה 206 (בכתב-היד אין כל היכר לדילוג: 'מה להלן במקדש אף כאן במקדש כי קנאתי בהוללים').

111 שמות כ, כא.

112 כ"פ וכ"א (וחלקו הראשון של המשפט אף בכ"ב), ונשמט כאן מחמת הדומות.

113 קידושין שם.

114 כ"פ, ונשמט כאן מחמת הדומות.

אחיהם הכהנים, ותניא אמ' ר' טרפון פעם אחת עליתי אחר אחי אמה לדוכן והטיתי אזני לכהן גדול ושמעתי שהיה מבליעו בנעימות אחיו הכהנים, ואפי' בכהן גדול ביום הכפורים שנינו¹¹⁵ אף הוא מתכוין לגמור את השם כנגד המברכין ואומ' תטהרו. מכל אלה תלמודו כי המסירה מעכבת.

וגם יש בזאת תשובה לאשר שאלתם מי שרוצה להתפלל ולהתחנן בו היאך אומרו, כי כבר נגלה שאסור לאמרו במקומותינו ובמקומותיכם, ועוד מי יודע היאך יאמר ושמא יטעה האומרו טעות גוררת עון. ואעפי"כ במקום שראוי לאמרו לא יכשר לשומו בכלל ברכה, אלא האומרו סודר אותו ואומ' אחריו תהלה שבח וזמרה כסדר שיר כסא¹¹⁶ ותובע צרכיו מלפני המקום.

כל • והזכרתם בשאלתכם שאילת חלום וכי יש אצלכם מי ששואל ורואה כמו נבואה, גם זה רחוק, ושמענו כי היה גם הנה מי שרואה תשובות מוכיחות למה ששואל¹¹⁷ אבל עכשיו לא ראינו אלא למי שתובעין סימנין כגון תלמידי חכמים אם יהיה כך וגוים גמורים אם יהיה כך ופסוקין מן הענין הנתבע. ויש אנשים שחלומותיהם חדין וברורין כששואלים שאילת חלום מחלומות אחרים, ויש עתים שהתשובה ברורה ופעמים שהיא מסותמת ופעמים שאין תשובה אלא יהי פחד על השואל. צא וראה מה כת' בשאול¹¹⁸ ולא ענהו יי' גם בחלומות גם באורים גם בנביאים, כי דברים יש בחכמת הקב"ה שאין מגלין לבשר ודם, וכבר כתבנו שלשה ארבעה פנים ממה שידענו בשאילת חלום. אבל זה שאמרתם לכל אחד צורה ידועה

115 דברים אלו מצויים בכמה וכמה סדרי עבודה ליום כפור, למן הקדומים שבהם, כגון 'שבעת ימים' (נדפס על ידי J. Elbogen, *Studien zur Geschichte des jüdischen Gottesdienstes* Berlin 1907, p. 106), 'אזכיר גבורות אלוה' (פיוטי יוסי בן יוסי, עמ' 164), 'אתה כוננת עולם ברב חסד' (שם, עמ' 196) ו'אתה כוננת עולם מראש' (סדור רב סעדיה גאון, עמ' רעז). אך הדברים אינם נמצאים לפנינו בספרות חז"ל (כפי שכבר העיר ראב"ן, מסכת יומא, וראשונים נוספים).

116 השווה אוצר הגאונים, תענית, סי' נא (סוף עמ' 24); מסכת היכלות רבתי: 'שיר כסא. כיון שעומד לפני כסא כבוד פותח ואומר שירה שכסא כבוד משורר בכל יום ויום תהלה שירה וזמרה ברכה והודאה ושבת...' (סינופסיס לספרות ההיכלות, עמ' 111 סעיף 251).

117 כדברים האלה אירע אף לרב האי עצמו, ראה מה שכתב עליו תלמידו, ר' מצליח דיין מסיציליה: 'שהגאון הזה מצא מלה לפיומי ז"ל [= רב סעדיה גאון] באחת הבקשות שלו ולא ידע את פירושה ולא את רצונו בה, נתן דעתו עליה ונרדם וראהו, כלומר את ר' סעדיה, בשנתו ושאלו עליה בלשון הארמית השגורה בפיהם. השיב לו והפנהו אל הספר אשר ממנו יתחוויר פירוש אותה מלה, והיה כפי שהורה לו' (ר' משה אבן עזרא, ספר העיונים והדיונים, מהדורת א"ש הלקין, ירושלים תשל"ה, עמ' 124-127, מתוך איגרת ששלח ר' מצליח לר' שמואל הנגיד. וראה דוגמאות רבות נוספות בהקדמתו של ר"ר מרגליות לספר שאלות ותשובות מן השמים, עמ' ג ואילך; א"י השיל, 'על רוח הקודש בימי הביניים', ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' קעה ואילך).

118 שמואל א כח.ו.

בעל חלום שיבוא אליו לזה זקן ולזה בחור, שמענו כי היה כן אבל אנו לא ראינו זאת ולא אמר לנו מי שראה כן, וראינו נוסחים שיש בהם כן ואמרו לפנינו אנשים כי נסום פעם¹¹⁹ ושתים ולא עלו בידם.

כה • ואשר הזכרתם מעשה דר' אליעזר שאמ' ואמרתי דבר אחד ונתמלא כל השדה קישואים¹²⁰ וששאלתם מה היה הדבר, אם כן בקשתם להודיעכם מה עשה ונתמלא¹²¹ השדה קישואים אין אנו יודעים מה הוא, ולא¹²² הותרו כשפים ללמד אלא לסנהדרין שדיני דיני נפשות¹²³ אבל אנו לא למדנו כשפים ודבר זה מן הכשפים הוא וכך שנינו¹²⁴ המכשף זה העושה מעשה לא האוחז את (העני) [העיניים]¹²⁵ אמ' ר' עקיבא משום ר' יהושע שנים מלקטים [את קישואין]¹²⁶ אחד לוקט חייב ואחד לוקט פטור(ה), העושה מעשה חייב האוחז את העינים פטור, והקשינו¹²⁷ היאך תאמ' כי ר' עקיבא מר' יהושע למד לקיטת קישואין וההפרש בין העושה מעשה לאוחז את העינים והתניא כשחלה ר' אליעזר נכנסו חכמים אצלו ובכלל דבריו אמ' להם ולא עוד אלא שאני שונה שלש מאות הלכות ואמרי לה שלשת אלפים הלכות בנטיעת קישואים ולא היה אדם ששאלני דבר בהן מעולם חוץ מעקיבא בן יוסף וכליה מעשה, אלמא מר' אליעזר גמרה, ופרקינן גמרה מר' אליעזר ולא סברא הדר גמרה מר' יהושע ואסברא ליה (ל), ומקשינן היכי עביד הכי והתנן העושה מעשה חייב, ומפרקינן להתלמד שאני דאמ' מר לא תלמד לעשות¹²⁸ אבל אתה למד לדין¹²⁹ ולהורות, דאלמ' ר' אליעזר ללמד את ר' עקיבא ולהורותו עשה מעשה שאמ' דבר ונתמלא כל השדה קישואים, והיו חכמים מוסרים לתלמידיהם הלכות כשפים והיאך [הוא מעשה]¹³⁰ שלהם והיאך אחיזת עינים כדי שידעו את מי הורגין בדין מכשף ואת מי אינן הורגין כמה שאמרו¹³¹ אמ' ר' יוחנן אין מושיבין בסנדרי אלא בעלי כשפים.

119 מכאן ועד להלן הערה 199 חסר בכת"י פרמה ופריס, וגדפס כאן לראשונה.

120 סנהדרין סח,א. והשווה אוצר הגאונים שם, סי' תתקלט-תתקמא.

121 בכ"א: מה אמר ומה עשה עד שנתמלאה.

122 בכ"א: שלא.

123 ראה סנהדרין יז,א.

124 שם סז,א.

125 כי"א.

126 כי"א.

127 שם סח,א.

128 דברים יח,ט.

129 בכ"א, וכן לפנינו בגמרא: להבין.

130 כי"א.

131 סנהדרין יז,א.

כו • ואשר שאלתם מה היא אחיזת עינים, גם זאת מן ההלכות שהיו מוסרין אותו בחשוי¹³² ואין אנו יודעים (אין)¹³³ מתכנתו באמת, אלא דומה בעינינו כי יש להם סימנין¹³⁴ שנופחים אותן כנגד עיניו של אדם שמקלקל את האויר אשר הוא קרוב לו ונראין לו דברים משונים, ובלילה כמה שמנים וכמה חלבים יש עכשיו שמדליקין בהן בלילה נרות¹³⁵ ונראין הפנים שחורות או אדומות ונדמה כאילו יש שם חיות רעות באות לפני האדם וכי יתקלקל האויר שבאותו מקום, והאוחז עינים יש בידו קלות [ידיים]¹³⁶ שגונב דבר ומכחידו בקלות ונראה כמה שאינו ואחר כך מוציאו בקלות, ואינו נראה לא כשמכחידו ולא כשמוציאו, יש להם דברים מוצנעין בחוטמיהם ופיהם כדאמ' רב אשי¹³⁷ חזינא ליה לאבוה דקרנא דנפיץ ושדי כרוכי דשיראי מנחיריה, ואינו [נראה]¹³⁸ כשמוציאין ומראה כאילו הוא שוחט את הבהמה או את העוף ומוציא דם, ולא עשה כלום מזאת אלא עשה במקום שחיטה כוס שיש בו דם, ויש לו סמנין שנופח באותה בהמה או באותו העוף שנופל ואיבריו משתרגדים כאלו מת ויש לו סמנין שמחרידות אותו עד שהוא עומד על רגליו, וכן אמרו¹³⁹ אמ' ליה [רב]¹⁴⁰ לר' חייא לדילי חזו לי ההוא טייעא דשקליה לספסיריה וגדדה¹⁴¹ לגמליה וטרף לה בטבלא וקם, [אמ']¹⁴² ליה לבתר הכי דם ופרתא מי חזת, ההיא אחיזת עינים הות. ותנו רבנן¹⁴³ מעונן ר' ישמעאל¹⁴⁴ אומ' זה המעביר [שבעה]¹⁴⁵ מיני זכור על גב העין וחכמים אומרים זה האוחז את העינים ר' עקיבא

132 בכי"א: בחשאי.

133 ליתא בכי"א. ואולי צ"ל 'איך' או 'את'.

134 בכי"א: סממנין.

135 בכי"א: 'ובלילה כמה סממנים וחלבים שמדליקין בהם הנירות יש עכשיו'. בלילה כאן הוא כנראה מלשון בלול בשמן, ולא מלשון לילה.

136 כי"א.

137 סנהדרין סז,ב.

138 כי"א (ושם: נראה כשמוציאין).

139 סנהדרין שם.

140 כי"א.

141 בכי"א, וכן לפנינו בגמרא: וגיידיה.

142 כי"א.

143 שם סה,ב.

144 לפנינו בגמרא: ר' שמעון, אך בכתבי-יד: ר' ישמעאל (ראה דקדוקי סופרים שם, הערה ג), וכן גם בתוספתא, שבת פ"ז הי"ד (עמ' 27), בספרא, קדושים פ"ו ה"ב (דף צ,ג) ובספרי דברים, פי' קעא (עמ' 218).

145 כי"א, וכן לפנינו בגמרא.

אומ' זה המחשב עתים ושעות, ואנו מפרשין כי שלשתן משלשה לשונות במעונן,¹⁴⁶ ר' ישמעאל הוציאו מלשון עונה¹⁴⁷ והוא תרגום ידעוני¹⁴⁸ המדבר בפיו שתרגומו זכורו, שיש להם שבע טבעות שמעבירין כנגדו אחת אחת עד שמדמה אחת למה שבלבו והן עונין אותו על שאילתו, ושנו חכמים¹⁴⁹ מה בין מעלה בזכורו לנשאל בגלגלת מעלה בזכורו אינו עולה כדרכו ואינו עולה בשבת, הא תריצנא אינו עולה כדרכו ואינו עונה בשבת מלשון עניה. חכמים הוציאוהו מלשון ענן, שנופח סמנין דומים לענן וערפל שהוא אחוזת עינים, ר' עקיבא הוציאו מלשון עונה כמה שאתה אומ' בעונה הזאת עונת גשמים, כך נראה לנו כי זו היא דרך אחיזת עינים. ויש במדות הללו סודות הרבה שאין אנו יודעים טעמם ועלתן, ויש לומר אולי דרך אחרת היא, וכללו של דבר אין בה חיוב כדאמרינן¹⁵⁰ אמ' אביי הלכות כשפים כהלכות שבת, יש מהן בסקילה כגון העושה מעשה ויש מהן פטור אבל אסור כגון האוחז את העינים, והן הן דברי ר' עקיבא [משום ר' יהושע].¹⁵¹

ואשר כתבתם {לענין הכישוף שאמרנו אינו {אלא} בהקטרת¹⁵² וכיוצא בהן בשדים, {זה} שאמרו רבותי¹⁵³ בשאלה ששאל {ל} טורנוס רופוס הרשע את ר' עקיבה¹⁵⁴ ובסופו אמ' קברו של אביו יוכיח שאינו מעלה עשן בשבת. ולא ידענו מה יש בדברים האלה ומה ענין קברו¹⁵⁵ יוכיח לכישוף שהוא בקטורת לשדים, זה (כ)שאמר לו מנין לנו שיום השבת דמרי צבי הוא זה שאתם אוחזין השיבו בזאת,¹⁵⁶ ואין זה מענין כשוף כל עיקר. אבל שאמרתם אנו רואים¹⁵⁷ כי הם עושין כמה מעשים בלא קיטור, (ו)גם אנו לא אמרנו אלא בהקטרת וכיוצא בהם כי תיפור¹⁵⁸ כסתות כמה שמפורש בענין¹⁵⁹ הוי למתפרות כסתות שנעשות¹⁶⁰ בענין ועושות המספחות, ואשר

146 דברים דומים, אך לא זהים, מצויים בפירוש ר' בחיי לדברים יח': 'מעונן יש בו שלש משמעויות, לשון עונה, לשון עין, לשון ענן'. הפירוש הראשון והשלישי של ר' בחיי מקבילים לפירוש השלישי והשני כאן.

147 ענייה, ראה בסמוך.

148 ויקרא כז.

149 סנהדרין שם.

150 שם סז, ב.

151 משנה שם סז, א.

152 בכ"א, וכן לעיל בשאלה: בהקטרת.

153 שם סה, ב, וכוונת השואלים היתה להביא מכאן ראיה שכישוף אכן אינו אלא בהקטרה.

154 נשמט מחמת הדומות ונוסף בגליון. הגליון חתוך מעט, ונעזרנו בכ"א.

155 בכ"א נוסף: של אביו.

156 בכ"א נוסף: התשובה.

157 בכ"א נוסף: בכל יום.

158 כ"א: כתפירת.

159 'חזקאל יג, יח': 'הוי למתפרות כסתות על כל אצילי ידי ועושות המספחות על ראש כל קומה'.

לא בשעת מעשה הרי עשו בתחלה עד שתאבק¹⁶¹ בהם השד כמו שאמרו חכמים¹⁶² לענין (המערב) [המערב] עצמו ולן בבית הקברות כדי שתשרה עליו רוח טומאה וכי דאמ'¹⁶³ ההיא איתתא דהוה קא מיהדרא למשקל עפרא מתותי כרעיה דר' חנינא אמ' לה אין עוד מלבדו.¹⁶⁴ ויש מעשים לשרים¹⁶⁵ ורובן תלויין בלחישות על הכלים¹⁶⁶ כן דרכם דאמ'¹⁶⁷ ר' אבו בר נגרי אמ' ר' חייא בר אבא (בלהטחים) [בלטיהם]¹⁶⁸ אלו מעשה שדים בלהטיהם אילו מעשה כשפים, להודיע כי הלהטים הן שמתנין¹⁶⁹ עם השדים אבל השדים לחישות שהן¹⁷⁰ לטים כענין ותבא אליו בלטי¹⁷¹ ועל כלים דאמר אביי¹⁷² קפיד אמנא שד לא קפיד אמנא כשפים, וכולן אסורין. ואם תאמרו מה הן השרים ומה הן השדים שמוכנין לכשפים, הרי אלו סודות שאין גלויין היטב, אלא שהשדים מעין מלאכים ולא כמלאכי השרת ויש להם לחישות ודברים שמשיביעין אותן בהם, ולא תמיד נזקקין למשביע אלא פעמים נזקקין ופעמים אין נזקקים ותנו רבנן¹⁷³ אין שואלין לשרים בשבת ר' יוסי אומר אף בחול אסור אמ' רבא¹⁷⁴ הלכה כר' יוסי, ותניא אידך שרי שמן ושרי ביצים שואלין בהן אלא שמכזבין, וכל אילו נשתכח בירורן. ואומ' כי יש בריות בשמים והם מלאכים ויש בריות רוחות תלויות באויר בין השמים ובין הארץ הם הנקראים שרים ויש בריות בארץ והם שידים ודיוין ולילין וכמה ננסין, ורוב מעשיהם בריח הקטורת.

כז • ואשר כתבתם בשאלה היאך תתחזק ידי עוברי עבירה לעשות מעשים הללו שדומין לרואיהם כמעשה נביאות, חלילה מזאת, לא יחזק האלהים ידי עוברי עבירה לעשות כמעשה נביאות ואפי' לענין מה שכת' במתנבא לשקר¹⁷⁵ ובא האות והמופת

160 בכ"א: וצורות שנעשות.

161 בכ"א: שנאבק.

162 סנהדרין שם.

163 שם סז,ב.

164 בכ"א: אמ' לה שקולי שקולי לא מסתייעא מילתא אין עוד מלבדו כתיב'.

165 כך מנוקד בכתב-היד. בכ"א: לשדים. ודומה כי הן הסופר של כת"י מוסקבה והן הסופר של כ"א לא דקדקו והחליפו להלן בין שדים לשרים.

166 בכ"א נוסף: כי.

167 סנהדרין שם.

168 כ"א.

169 בכ"א: שמהנין.

170 בכ"א: שלהם.

171 שופטים ד, כא.

172 סנהדרין שם.

173 שם קא,א.

174 לפנינו בגמרא: אמר רב הונא.

175 דברים יג,ג.

כשאמ' ר' יוסי הגלילי¹⁷⁶ הגיעה תורה לסוף דעתה של ע"ז לפיכך משל לך הכת' משל בה¹⁷⁷ שאפי' מעמיד לך חמה באמצע רקיע אל תשמע לו. וכך הן דברי ר' יוסי הגלילי כי לשון הבאי אמרה תורה, דמיון הכת'¹⁷⁸ ואם יעלו השמים משם אורידם, והדבר ידוע כי אי אפשר לאדם לעלות לשמים ואין זה אלא לשון הבאי, אפי' עולין לשמים ואפי' נסתרים בקרקע הים. וכן אם בין כוכבים שים קנך¹⁷⁹ ואי אפשר להיות כן, וכן ר' יוסי הגלילי אמ' משל הוא זה ולשון הבאי הוא אומ', אפי' עמדה חמה בחצי רקיע ואי אפשר להיות כן אעפ"י שכן דברי ר' יוסי הגלילי הכי שנו רבותינו אחר דבריו אמ' ר' עקיבא חס ושלום שהקב"ה מעמיד חמה לעוברי רצונו, ללמד כי אין ראוי לומר שחמה עומדת לע"ז אפי' בלשון הבאי כדי שלא יטעה אדם בדבר זה. אלא צריכין אנו להוציא פנים לאשר כת' ובא האות והמופת. וכך אנו רואין כי האות והמופת הללו אינן כאותות של נביאים שהן נפלאות שאין מי שיוכל לעשותן חוץ מן הקב"ה, אלא הללו דברים שאין דומין למופתים של נביאים, כי עיקר לשון אות ומופת הוא כמו סימן ודבר מעורר על דבר אחר או שמזכיר דבר אחד כענין והיה לך לאות על ידך¹⁸⁰ וכגון והיה לאות ברית,¹⁸¹ ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם,¹⁸² והיה יחזקאל לכם למופת,¹⁸³ אמר אני מופתכם,¹⁸⁴ וכענין כאשר הלך עבדי ישעיה ערום ויחף שלש שנים אות ומופת על מצרים ועל כוש,¹⁸⁵ ואין בזאת כלום משינוי סידורי העולם כמופתי הנבואה. והדבר ידוע כי יש בבתי ע"ז דברים (שנבקעו) [שנקבעו]¹⁸⁶ בחכמת חכמי(ם) הגוים להטעות אוילים ואינם דומים למופת הנבואה כי רבים חולים שהולכין לשם ומתאבקין בעפר אותן ההיכלות מתרפאים במהרה,¹⁸⁷ ושמא יש שם (המנין) [סממנים]¹⁸⁸ קבועים להתרפות לרפואות שהנהיג¹⁸⁹

176 סנהדרין צ,א.

177 בכ"א: 'לפיכך המשיל לה הכתוב משל בה'. לפנינו בגמרא: 'לפיכך נתנה תורה ממשלה בה'. וראה רש"י שם, שפירש מלשון מושל, וכאן פירש הגאון מלשון משל.

178 עמוס ט,ב.

179 עובדיה א,ד.

180 שמות יג,ט.

181 בראשית יז,יא.

182 שמות לא,יז.

183 יחזקאל כד,כד.

184 שם יב,יא.

185 ישעיה כג,ג.

186 כ"א.

187 כאן מתחיל הדף השני של קטע הגניזה, הקרוע לארכו ולרחבו ולא נותר ממנו אלא מעט.

188 כ"א.

189 בכ"א נוסף: בהם, ובקטע הגניזה: בהם.

הקב"ה את עולמו לרפואה והם משיחים איש לרעהו כי ההיכל פלוני כך וכך יש בו ומסתין¹⁹⁰ אומ' כך מריעה וכך מטיבה וקוראין אותם אותות ומופתים. [וכן]¹⁹¹ צוחה כנסת ישראל ל[פני]¹⁹² הקב"ה שאגו¹⁹³ צורריך בקרב מועדיך שמו אותותם¹⁹⁴ אותות, מה כת' אחרי¹⁹⁵ יודע כמביא למעלה בסבך עץ קרדומות. ואמרי' בגחזי¹⁹⁶ מאי עבד איכא דאמרי אבן שואבת תלה לה לחטאת ירובעם בן נבט והעמידה בין ארץ לשמים, וידוע הדבר אבן שואבת זו הנקראת מגאנטיס מסכה נמשכת אליה וכל שכן ברזל וכשמעמידין סביבי הברזל אבן שואבת מכל צד איפשר שהיא עומדת באמצע (איפשר שהוא עומדת באמצע) כאילו¹⁹⁷ על בלימה וזה מנהגו של עולם הוא, ולמראית העין שהוא (נודר) [נודד]¹⁹⁸ ובא אל האבן השואבת, ועל כמו¹⁹⁹ זה כת' ובא האות והמופת, שאם אמ' לך אדם כך וכך מצוי בע"ז פלונית ואתה בא ומצאו אתה תמה ממנו ואינך יודע היאך נעשה, אל תשמע. וכן אם אמר לך חולין שבאין בכאן נרפאין ואתה מוצא כן, אל תשמע כי כולן מרמות עשויות להטעות, ומנהגות עולם הן ואינן כמופתי נביאות. ואם תאמרו הלא גלוי לפני²⁰⁰ הקב"ה כי הרבה טועים בהם מפני מה אינו מבטל(י)ם, דעו כי מנסה יי' אלהיכם אתכם²⁰¹ כדי שלא תטעו אחר מהתלות הללו אם תמצאו געגועין אליהם כי יש שם טובה והנאה ממהרת תקבלו שכר גדול כי תעמדו בנסיון של אל[ה]יכם.²⁰² ומן הדברים האילו²⁰³ היה לאשר היו אבוקין בע"ז געגועין לה ונכספין אליה כמה שהן אומ'²⁰⁴ (זמן או) [ומן אז] חדלנו לקטר למלאכת השמים ולהסיך לה (נכסים) [נכסים] חסרנו כל ובחרב

190 בכי"א: והמסיתים. והוא לשון המשנה, סנהדרין סז,א.

191 כי"א וקטע הגניזה.

192 כי"א וקטע הגניזה.

193 תהלים עד,ד.

194 עד כאן נותר בעמוד השלישי של קטע הגניזה.

195 שם ה.

196 סוטה מז,א; סנהדרין קז,ב.

197 בכי"א נוסף: הוא תלוי.

198 כי"א. והשווה אוצר הגאונים, חגיגה, עמ' 33 סי' כב: 'כמו שמעמידין את הברזל באבן שואבת הנקראת מגניטס דאמרינן בסנהדרין משם גחזי אבן שואבת תלה לה לחטאת ירבעם והעמידה בין הארץ לרקיע'.

199 מכאן ואילך נמצא שוב בכת"י פרמה ופריס (ונדפס משם באוצר הגאונים, עמ' 25 שו' 7 ואילך).

200 כאן מתחיל העמוד הרביעי של קטע הגניזה.

201 על-פי דברים יג,ד.

202 כך גם בכי"פ, וכנראה אף בקטע הגניזה. בכי"א: 'והנאה ממהרת אל תשמעו אליו אבל תעמדו בנסיון של יו"י אלהיכם'.

203 עד כאן נותר בעמוד הרביעי של קטע הגניזה.

204 ירמיה מד,יח.

וברעב תמנו. ואילו הדברים יש מהן שהניחן הקב"ה כענין כי מנסה, כמו יצר הרע המנסה את אדם לדבר עבירה ואינו אלא נסיון, שאם סבלו האדם עמד בנסיון בוראו וזכה לקבל שכר ואם טעה אחריו הרי החלק במעשה עצמו להטרד מן העולם כמו שכתוב בסוף ענין פרשת טובה שהושפעה לרשעים בעולם²⁰⁵ ואני כמעט נטוי רגלי וג' כי²⁰⁶ קנאתי בהוללים וגו' ופורש בסופה²⁰⁷ אך בחלקות תשית למו הפלתם למשאות. ואילו חלקות האמורות כאן מעין מה שפתרו חכמים אשר חלק יי' אל[ה]ך אותם²⁰⁸ כי דאמרי' התם²⁰⁹ אמ' ליה זונין לר' עקיבא לבי ולבך ידע דע"ז לית בה מששא והא קא חזינן דעיילי כי תבירי ונפקי כי צמידי, כלומ' ששברן (נחשב) [נחשב] בבית ע"ז, אמ' לו עקיבא אמשול לך משל למה הדבר דומה לאדם נאמן שהיה בעיר והיו מפקידין אצלו שלא בעדים ובא אחד והפקיד אצלו בעדים לימים הלכו עדיו למדינת הים²¹⁰ אמרה לו אשתו בא ונכפרנו אמ' לה בשביל שוטה שקילקל אנו נניח אמונתנו, אף י(ו)סורין בשעה שמשלחין אותן משביעין אותן לכו ביום פלוני כיון שהגיע זמנן לצאת הלך זה לבית ע"ז אמרו בשביל שוטה זה שקילקל אנו נניח שבועתנו.²¹¹ ואני אומ' כי גם יש שם סמנין ומיני רפואות שמנהג העולם להתרפא בהן אותו חולי ואין הקב"ה משנה מנהג שהנהיג בו את העולם (מעבור) [בעבור] אילו, וכענין ששנינו²¹² שאלו את הזקנים ברומי אם אין רצונו של הקב"ה בע"ז מפני מה אינו מבטלה אמרו להן אילו לדבר שאין צורך העולם בו היו עובדים היה מבטלו, הרי הן עובדי[ם] לחמה וללבנה ולכוכבים [י]אבד עולמו מפני השוטים, אמ' להם אם כן יאבד דבר שאין צורך לעולם בו ו[י]קיים דבר שצורך העולם בו, אמרו להם אף אנו מחזקין ידי עובדיהם של אלו, יאמרו תדעו שהן אלוהות שהרי אילו לא בטלו. ותנו רבנן²¹³ שאלו פילוסופין את הזקנים ברומי אם אין רצונו בע"ז מפני מה אינו מבטלה, ופורש מדבריהם אלא עולם מנהגו נוהג ושוטים שקילקלו עתידין ליתן את הדין, דבר אחר הרי שגזל סאה חיטים וזרעה בקרקע בדין הוא שלא תצמח, אלא עולם מנהגו נוהג ושוטים שקילקלו עתידין ליתן

205 תהלים עג, ב-ג.

206 כאן מתחיל שוב כ"ב (ראה לעיל, הערה 110).

207 שם יח.

208 דברים ד, יט.

209 עבודה זרה נה, א.

210 לפנינו בגמרא: 'פעם אחד שכח והפקיד אצלו שלא בעדים'. (בטעם זקנים [דף נח, א], ובעקבותיו באוצר הגאונים [עמ' 25], הוסיף בלשון התשובה על-פי הנדפס בגמרא).

211 בכ"א: אמונתנו.

212 שם נד, ב.

213 שם.

את הדין, דבר אחר הרי שבא על אשת חברו איפשר שלא תתעבר, אלא (ל)עולם כמנהגו הולך ושוטים שקלקלו עתידין ליתן את הדין, והיינו דאמ' ר' שמעון בן לקיש אמ' הקב"ה לא דיין של רשעים שעושין סלע של[י] פומבי אלא שמחתימין אותי. הרי דברים אילו מבררין כי העולם כמנהגו ואעפ"י שהרשעים הללו עושין מהן דברי מרמות להשגות ולהטעות אין הקב"ה משנה אעפ"י שגלוי לפניו שהרבה שוגין בהם, נסיון הוא כדי לזכות את העומדים וחלקות לאשר מעשיהם מפילים אותן כדאמ' 214 ליה רב יהודה לרבה בר יצחק איכו 215 שכיב לא אמרי לכו הא מילתא דאמ' רב מאי דכת' אשר חלק יי' אלהיך אותם לכל העמים מלמד שהחליקן בדברים כדי לטרדן מן העולם.

כח • ואשר כתבתם מה ההפרש המוכיח בין מעשה נביאות למעשה כשפנות, הרבה רחוק מופת של נבואה ממעשה כשפים וכיוצא בהן, כי מעשה כשפים כולן דברים שהן מצויין במנהגי העולם או שיכולין הברואים לעשותן, אבל מופת הנבואה אשר בו יודע כי זה מלאך יי' ושלוcho צריך שיהיו בו שני מדות, אם נעדרה אחת מהן לא יהא מופת נבואה. אחת מהן שיהיה ממעשה אלהים דבר שאין ברוא יכול לעשותו ואין עושהו אלא הבורא, והשני ולא הנהיג בו את העולם אלא הוא שינוי סידרי העולם הנהוגים, כגון האותות שנעשו למשה אשר אין ברוא יכול להפוך יאור כמו נילוס אל דם ואין זה אלא מעשה הבורא, ואף אין (זה אלא מעשה הבורא ואף אין) 216 במנהגי עולם שיהפוך היאור והנהרות לדם, וכגון העמדת השמש ליהושע והחזרת השמש לישעיהו שהדבר ידוע שאין מי שיוכל לעשות כן אלא הבורא ואף הוא שינוי סידרי עולם ומנהגיו וכיוצא באילו. לפיכך מי שיבא ויאמר אני נביא ויי' שלחני וזה אות יעשה לכם להודיע כי הוא שלחני כי סמך 217 לדברי אלה יעמיד את השמש או שיחזירנה ממערב למזרח או שיהפוך את הנהר הזה דם או שיחיה את פלוני המת אשר נקבר מכמה ימים ויעלהו מקברו, וסמך לדבריו יעשה יי' ככה

214 שם נה,א.

215 כך הגירסה גם בבבלי כת"י ניו יורק (לעיל, הערה 55) ובראשונים (ראה דקדוקי סופרים, הערה י), ולפנינו בגמרא: אי הוי שכיבנא. {וראה מה שכתב} ר' יוסף קארו בחבורו כללי התלמוד: 'לשון כו הוא אשגרת לישן בלשון בבלי... איכו שכיב שהוא כמו אי שכיב, וכו אשגרת לישן' (הליכות עולם, שאלוניקי שנ"ח, דף עג,א. בדפוס וורשה תרמ"ג דף נט,ב בשיבוש). וראה עוד על המילים איכו / כו אצל י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי, עמ' 141-142; הנ"ל, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, עמ' 221 וסוף עמ' 345; ג, עמ' 161 הערה 12 ועמ' 202 הערה 7; תג"א, תש"ב, עמ' 78 הערה 3; {רוזנטל (לעיל, סי' נד הערה 15), עמ' 311, בהערה}.

216 נכפל בטעות.

217 אולי מלשון סמוך. וכן להלן.

שיהפוך הנהר לדם או שיחיה המת או שיעמוד השמש,²¹⁸ כיון שאלה מעשה יי' ושינה בם את מנהג העולם הרי הוא כאילו אמר כי זה אמת הוא אומ' משמי וכבר האמינו במעשה זה. ואילו אמר הנביא כי המופת שלי דבר שברוא יכול לעשותו, אם אדם ואם שד ואם שר, אעפ"י שנעשה אין בזאת להאמינו, כי יש לומר בדרך הזה נעשה ולא מיי' להאמין את זה. וגם אילו אמ' הנביא כי המופת שלי דבר שאין יכול לעשותו אלא הבורא אבל הוא מנהג העולם, גם זאת אינה עדות להאמינו, כי יש לומר כמנהג סידרי עולם עשה אלהים זאת ולא להאמין את זאת.²¹⁹ גם בזאת לידע כי אין הקב"ה עושה אות נביאות (לבזבז) [לכזבן] כי אות זאת יש בה האמנת דברי מי שנעשית לו והאמנת כזבן היא כזב, וחלילה לאל מרשע ושדי מעול.²²⁰

218 בכי"א באים שני המשפטים הבאים בסגנון אחר: 'או שיעמיד השמש באמצע הרקיע על פי יו"י ושינה בם את מנהג העולם הרי הוא שליח יו"י ונביאו וכל זה הוא אומר משמו וכבר האמינו בו רע"ה, אבל אם יאמר כי המופת שלי דבר ברוא יכול לעשותו אין זו ראיה על נבואתו אע"פ שעשה המעשה ההוא הנה נאמר כי לפי המנהג נעשה ולא יו"י עשהו להאמין את זה'.
219 דברים דומים כתב רס"ג, אמונות ודעות, מאמר ג פ"ד. וראה לעומתם את דברי הרמב"ם, הלכות יסודי התורה פ"י הל' א-ג: 'כל נביא שיעמוד לנו ויאמר שה' שלחו אינו צריך לעשות אות כאחד מאותות משה רבינו או כאותות אליהו ואלישע שיש בהם שינוי מנהגו של עולם, אלא האות שלו שיאמר דברים העתידים להיות בעולם ויאמנו דבריו... לפיכך כשיבוא אדם הראוי לנבואה... אין אומרים לו קרע לנו הים או החיה מת וכיוצא באלו ואחר כך נאמין בך, אלא אומרים לו אם נביא אתה אמור דברים העתידים להיות... והלא המעוננים והקוסמים אומרים מה שעתיד להיות ומה הפרש יש בין הנביא ובינם, אלא שהמעוננים והקוסמים וכיוצא בהן מקצת דבריהם מתקיימין ומקצתן אין מתקיימין... אבל הנביא כל דבריו קיימין'. וכעין זה כתב הרמב"ם גם בהקדמתו לפירושו למשנה, בתחילתה (הקדמות הרמב"ם למשנה, מהדורת ר"י שילת, ירושלים תשנ"ב, עמ' כט. ושם: 'כבר טעו בו כל המון בני האדם ואף כמה מיחידיהם', ושם כוונתו לתשובה שלפניו).

רשימת ההוספות והתיקונים במהדורת תשע"ט

מבוא

עמ' יא סוף סעיף א, נוסף: למרבה הצער, בזה לא תמו תלאותיו של כתב יד זה. ביקרתי בספריה במוסקבה בחודש ניסן תשע"ה וביקשתי לראות את כתב היד, אך מתברר שהוא נעלם שוב ממקומו והספרנים לא הצליחו למוצאו. ואין לנו אלא לקוות שכתב היד ישוב ויימצא בקרוב. עמ' יב שו' 1, צ"ל: במרשיליא.

עמ' יח הערה 44, צ"ל: *Известия Императорской Академии Наук (Bulletin de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg)*

שם סוף הערה 48, נוסף: ש' עמנואל, 'תשובות גאונים וראשונים מגנזי פירקוביץ', קבץ על יד, סדרה חדשה יז (תשס"ג) עמ' 108.

עמ' כז סוף הערה 103, נוסף: סי' לה אצל אברמסון נדפס במאמרי 'תשובות גאונים וראשונים מגנזי פירקוביץ' (לעיל הערה 48), עמ' 125-126, ואפשר שאף התשובה שלפניה, עמ' 125, היא מקונטרס זה. וראה שם במבוא, עמ' 111.

שם הערה 105, צ"ל: ראה בפרט מראי המקומות שהביא מ' בן-ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארצות האסלאם: קירואן, 800-1057, ירושלים תשנ"ו, עמ' 474-475.

עמ' כח שו' 3 מלמטה, אחרי הסוגריים, נוסף: ואלו הציטוטים הקדומים ביותר שיש בידינו מספר זה, חוץ מהציטוט הלא ברור בתשובות הראב"י אב"ד, סי' טו (עמ' לד).

עמ' כט סוף הערה 115, נוסף: קטעי גניזה נוספים של ספר האורה: סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית, II A 553, דף 4-5; שם, II A 537/2, דף 2-5; קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 311.28; שם, T-S NS 288.154; מנצ'סטר, ספריית ג'ון ריילנדס B.3202. קטע בלוי שהוצא מכריכת ספר מצוי בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 1800.614 8°.

לציטוטים נוספים של ספר האורה בשם 'ספר האשכול' ראה ר' ירוחם, תולדות אדם וחווה, מהדורת י' חזן, א, ירושלים תשע"ד, עמ' רב (נתיב חמישי ח"ד); חבור בהלכות שבת וחנוכה מאת ר' יצחק בן שמואל, כת"י פרטי (ראה עליו להלן, סי' קעז הערה 32) דף 12א: 'ואמר בעל האשכול ז"ל שבפסח אין חולטין את המורסן ואין מאכילין לתרגלין אותן ושום מורסן וקמח לא בשריית מים צונן ולא בחליטה, ולא נתן ראייה לדבריו' (=האורה, עמ' 98); שם, דף 12ב: 'ואמר בעל האשכול ז"ל האי מצה החלוטה ודאי מצה היא ודוקא ברותחין כדתנן דברים שאינן באין לידי חימוץ... והאידנא ליכא מאן דידע נמי למיחלט הילכך חליטה אסורה' (=האורה, עמ' 96-97).

עמ' ל שו' אחרונה, צ"ל: לדברי כרוניקה פרובנסאלית.

שם הערה 122, במקום 'במאה השלוש-עשרה' צ"ל: בסביבות שנת 1270; ובסוף ההערה נוסף: רוט [להלן הערה 163], עמ' 101-107.

עמ' לא סוף הערה 125, נוסף: ג' פרוידנטל, 'גורמים ומניעים בהיווצרות תנועת התרגומים בלוניל במאה הי"ב: יהודה בן שאול אבן תיבון ופטרנויו ר' משולם ב"ר יעקב ור' אשר ב"ר משולם', תא

רשימת ההוספות והתיקונים במהדורת תשע"ט

שמוע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמוע, בעריכת א' ריינר (ואחרים), אלון שבות תשע"ב, ב, עמ' 649-670.

שם סוף הערה 127, נוסף: פ' רוט, 'על הבושה ועל המסירה: קריאה חדשה בתשובת ר"י הזקן לר' אשר מלוניל', שנתון המשפט העברי כט (בדפוס), ושם ספרות נוספת.

עמ' לג, צ"ל: הראב"ד נפטר בשנת תתקנ"ט.

שם סוף הערה 137, נוסף: יוחסין השלם, מהדורת צ' פיליפאוסקי, לונדון תרי"ז, עמ' 220; א' דויד, 'שריד מכרוניקה עברית', עלי ספר ו-ז (תשל"ט) עמ' 198-200.

שם סוף הערה 138, צ"ל: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ו, עמ' 270-273.

עמ' לד הערה 141 שו' 4, צ"ל: הערה 9 והערה 15.

עמ' לה, במקום 'ותמיד בצורתם המקורית' צ"ל: וכמעט תמיד בצורתם המקורית.

שם הערה 144 תחילת שו' 3, נוסף: (=הנ"ל, כנסת מחקרים, עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים תשס"ד-תש"ע, ד, עמ' 240-241).

שם בסוף ההערה, נוסף: רבי אלעזר מוורמייזא: דרשה לפסח, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשס"ו, עמ' 37-38.

שם סוף הערה 147, צ"ל: ראה דרשה לפסח (לעיל, הערה 144).

עמ' לט סוף הערה 163, נוסף: פ' רוט, 'חכמי פרוכנס המאוחרים – הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשע"ב, עמ' 54-56.

שם הערה 164 שו' 9-10, צ"ל: עמנואל, שברי לוחות [לעיל, הערה 138], עמ' 264 הערה 194.

שם שו' 3 מלמטה, נוסף: הנ"ל, 'פירושי ברכת אבות בתפילת י"ח – תורתם של גאונים', שיח תפלה, לזכרו של... חיים שמואל טשזנר, ירושלים תשנ"ט, עמ' קלג-קלד; הנ"ל, 'ברית מילה ביום תענית ציבור', קובץ תורני ברית אברהם בעניני מילה, בעריכת א' ברגר, חולון תשס"א, עמ' י-יד (דף 78-79 א' סי' שצד ודף 99 אמצע סי' תרעח); הנ"ל, 'כלי יין נסך', בתוך: שערי הלכה, חיפה תשס"ב, עמ' סט-עב (דף 43-42 א' סי' פד-פה); הנ"ל, 'בענין ברכה על בדיקת טריפות', מוריה כה גליון ג-ה (תשס"ג) עמ' ז (דף 94 ב' סי' תרט); מאורות הראשונים, מהדורת ש"א שטרן, ירושלים תשס"ב (קטעים רבים).

שם בסוף ההערה, נוסף: ש' אברמסון, 'שירים מפורשים על-ידי מחבריהם', בין הסטוריה לספרות: ספר יובל ליצחק ברזילי, בעריכת ש' נש, ישראל 1997, עמ' כ-כד (דף 55-א ב' סי' קצו); ש' חסידה, 'בענין אכילת בכורים', מוריה כה גליון ז-ח (תשס"ו) עמ' ז.

עמ' מ לפני ציון הערה 170, נוסף: ואף לא מקונטרס התשובות השני של ר' אברהם אב"ד, לר' יוסף ב"ר חן.

שם הערה 166, נוסף: 'בשנת חמשת אלפים וששים ושלש' (דף 79 ב' סי' שצח. נדפס במאורות הראשונים, עמ' שנט-שס, ושם בטעות: סי' שנח).

שם הערה 167 שו' 5-6, צ"ל: ראה גם עמנואל, דרשה לפסח [לעיל, הערה 147], עמ' 40 הערה 155.

שם סוף הערה 170, נוסף: על קונטרס התשובות שנשלח לר' יוסף ב"ר חן ראה לעיל, עמ' יד-טו.
 עמ' מב סוף הערה 176, צ"ל: Maas
 עמ' מז סוף הערה 186, נוסף: א' טל, 'לשאלת הכפילויות בתשובות ראב"י אב"ד לר' משולם מלוניל
 שבכתב יד מוסקבה 566, סידרא כ (תשס"ה) עמ' 119-155.
 עמ' נ, אחרי המלים סי' תשעד, נוסף: נדפס: ש"א שטרן, מאורות הראשונים, ירושלים תשס"ב,
 עמ' כא-כב.

התשובות

עמ' 2 שו' 5 (פעמיים), צ"ל: מינ"ה.
 שם הערה 15 שו' 3, נוסף: אך בפסקי ריקאנטי כת"י וטיקן Urb. 33, דף 288 סי' תקלא: 'רבי' האיי
 בתשו".
 עמ' 3 שו' 7, צ"ל: ואי לא בעי[א].
 שם הערה 18 תחילת שו' 4, נוסף: (שו"ת הרי"ף, דפוס ליורנו, סי' קג).
 שם שו' 6-7, יש למחוק את המשפט שבסוגריים.
 עמ' 4 הערה 25: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: ראה עוד שו"ת הרי"ף (לעיל הערה 18). תשובת
 הרי"ף הובאה גם בריקאנטי, סי' תצב, והוא הוסיף: 'אבל במחוייב להוציא את אשתו שהוא מאותן
 שכופין אותו להוציא, אע"פ שאין לו מה לפרוע חייב לגרש ויהיה כתובה עליו חוב'.
 עמ' 6 סוף סי' ג, צ"ל: הלכך (עושין) מפסח לפסח [עדיף] שהכל מצויין בבתייהם ופת מצויה אצל
 עניים ואלמנות (עדיף).
 שם הערה 46, נוסף: קטע גניזה, קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 309.33
 שם הערה 50: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: התיקונים במשפט זה הם על פי קטע הגניזה.
 עמ' 8 סי' ה תחילת שו' 7, צ"ל: (אחד) [אחר].
 עמ' 12 תחילת הערה 3, נוסף: השווה הלכות ארץ ישראל מן הגניזה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים
 תשל"ד, עמ' קלא: 'בא להיכנס לבית הכנסת אומ' מה טובו אהליך'.
 עמ' 13 הערה 14 שו' 3, נוסף: ספר אסופות, כת"י מונטיפיורי 134, דף 118ג, נדפס על-ידי גסטר
 (לעיל במבוא, הערה 164), ג, עמ' 241.
 עמ' 14 הערה 17 סוף שו' 4, נוסף: ש"ז הבלין, משנה תורה להרמב"ם מדע ואהבה: הספר המוגה,
 ירושלים וקליבלנד תשנ"ז, מבוא, עמ' 47-48.
 עמ' 17 הערה 42, נמחקו 12 המלים האחרונות, ונוסף במקומן: על הזיקה העקיפה בין תשובות
 הגאונים הקצרות לספר ארחות חיים ראה ש' עמנואל, 'תשובות הגאונים הקצרות', עטרה לחיים:
 מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד'
 בויארין (ואחרים), ירושלים תש"ס, עמ' 445-450, 456-457.
 עמ' 19 סוף הערה 55, נוסף: (=הנ"ל, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ז, עמ' 123-132).
 שם הערה 56, נוסף: י' ברודי, 'תשובות רב נטרונאי גאון בקטעי גניזה', תעודה י (תשנ"ז) עמ' 169.

עמ' 25 הערה 15, נוסף: ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 163-164.
 עמ' 28 הערה 35, צ"ל: עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 17-21.
 עמ' 29 סוף הערה 44, נוסף: (=הנ"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 464-473).
 עמ' 32 הערה 4: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: הגדה זו איננה מצויה במדרשים שלפנינו, אך היא מובאת אצל כמה ראשונים, וכאן כנראה איזכורה הראשון. הראשונים הביאו הגדה זו מתוך ספרים שונים, בשמות שונים של אמוראים, בעברית או בארמית. ראה: יחסי תנאים ואמוראים, ערך יהודה תלמיד ר' יוחנן (ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, עמ' מא): 'מצאתי כתוב א"ר יוסי בר חנינא פעם אחת הייתי מהלך בדרך ופגעתי באלהו זכור לטוב'; חכמת הנפש, מהדורת א' אייזנבך, ירושלים תשס"ו, עמ' כז: 'אר"ח בר חנינא פ"א הייתי מהלך בדרך'; וראה גם מה שציין ר' אברהם בן הגר"א בספרו רב פעלים, עמ' 26, בשם הרוקח; כת"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית Hebr. Oct. 227 דף 17א (נדפס בטעות על שם ר' אלעזר מוורמייזא: פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' רמ): 'כדאיתא בירושלמי פעם אחת פגע אליהו ז"ל למלאך' (על הטעות בייחוס הדברים לר' אלעזר מוורמייזא ראה ש' עמנואל, 'הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה', מחקרי תלמוד, ג: קובץ מחקרים בתלמוד ובתחומים גובלים מוקדש לזכרו של פרופ' אפרים א' אורבך, בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל, ירושלים תשס"ה, עמ' 591 ואילך); ארחות חיים, דין קדיש ופירושו סק"ג: 'דאמרינן בירושלמי ר' יהושע אשכחיה לאלהו'; מנורת המאור לר"י אבוהב, עמ' 215: 'דאיתא בירושלמי רבי יהושע בן לוי אשכחיה לאלהו'; שבלי הלקט, סי' ח, מהדורת מירסקי עמ' 152: 'דתניא במשנת דרך ארץ זוטא אמר ר' חמא ביר' חנינא'; שם, סי' טז עמ' 181: 'ובאגדה מצאתי אלעזר הוה קאזיל באורחא'; אור זרוע, ח"א סי' קב: 'כדאיתא בויקרא רבה ר' אלעזר ור' חנינא הוי קא אזלי באורחא'; המנהיג, עמ' מג-מד: 'מצאתי במדרש א"ר אלעזר ב"ר יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך' (וממנו העתיקו ראשונים אחרים); דרשות ר' יהושע אבן שועיב, תחילת פרשת משפטים: 'אמרינן במדרש דאשכח ר' עקיבא לאלהו'; סידור, כת"י וטיקן Ebr. 324, דף 8א בגיליון (ובמקבילה: תפלות מכל השנה עם כמה פירושים, טרין רפ"ה, ליד ישתבח): 'במדרש כת' ג' מאות גמלים טעונין רוגזא למספרי' בין אחד לישתבח ובין קדושה לברכו'; ושם בהמשך: 'ההוא חסידא דפגע באלהו דהוה טעין עשרה גמלי פורענותא, א"ל הני למאן, א"ל למאן דמפסיק בין ישתבח לברו'. למקורות מאוחרים יותר, שנטלו כנראה מ'תפלות מכל השנה' אך ייחסו את הדברים למדרשים אחרים, ראה: ר' צבי הירש קידנובר, קב הישר, פרנקפורט דמיין תס"ה, פרק מא, דף צה ע"ב: 'כדאיתא בפסיקתא'; ספר הגן ודרך משה, יום כז: 'בשם מדרש שוחר טוב, אמר ר' יוסי בן קיסמא פעם אחת הייתי מהלך בדרך (השווה אבות פ"ו מ"ט!) ופגעתי שלש מאות גמלא טעונין אף וחימה' (חלק זה של הספר [ימים כא-כט, ונכתב בראשו: 'לקוטי בתר לקוטי מהזוהר הקדוש ומר"ח ומשאר ספרי יראים'] נתחבר בסוף המאה השמונה-עשרה על-ידי ר' אברהם ב"ר יהודא ליב מבראד).

עמ' 33 הערה 8, נוסף: וראה לעיל הערה 1.

עמ' 35 סוף הערה 20, נוסף: וראה לעיל הערה 1.

- שם סוף הערה 28, נוסף: (=הנ"ל, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ג, עמ' 138-153).
- עמ' 36 הערה 37 שו' 5-6, צ"ל: (על טיבו של ספר מנהגים זה ראה ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 219-228).
- עמ' 37 סוף הערה 44, נוסף: וראה לעיל הערה 1.
- עמ' 38 סוף הערה 45, נוסף: (=הנ"ל, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 90-97).
- שם סוף הערה 47, נוסף: חידושי הרא"ה, ברכות לד, ב (ירושלים תש"ס, עמ' רנ-רנא); וראה נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ה, ב, עמ' 707 ועמ' 771 ובמקורות הנזכרים שם.
- עמ' 39 סוף הערה 56, נוסף: ואפשר שיש לתקן כאן: בהוד[יי]ת. ועיין עוד פירושי סדור התפילה לרוקח, עמ' תצט.
- עמ' 40 סוף הערה 63, נוסף: על אמירת נשמת בבית חתנים הנזכר בסמוך ראה גם סדר טרוייש, עמ' 40; עץ חיים, ח"א, עמ' עט. – הרב י' קלירס.
- עמ' 41 סוף הערה 73, נוסף: (הובא ברי"ף, שם, דף כא, א).
- עמ' 42 הערה 2 תחילת שו' 3, נוסף: וראה גם י' הערשקאוויטש, 'ספר חשב האפוד (כ"י) לרבינו יצחק ב"ר משה הלוי, ישורון ט (תשס"א) עמ' תקעב-תקפה.
- עמ' 45 סוף שו' 11 מלמטה, צ"ל: קידוש [ב"ד] מפני.
- עמ' 51 תחילת שו' 4, צ"ל: ייניבר.
- שם סוף הערה 19, נוסף: וזה פשר הלעזים הנזכרים כאן, ותודתי לד"ר יהודית קוג'ל שטרחתה לברר זאת: ייניבר = jenjevire; gingibre (גי'נג'ר); אשפיק = aspic; espic; קנילא = canelle; cannella (קינמון); אשקינגנט = esquinant; eschinant.
- שם סוף הערה 20, נוסף (במקום הכתוב בעמ' 58): אחד משני כתבי היד הללו נזכר אצל י"ל דוקס, אוצר נחמד ב (תרי"ז) עמ' 113 (וראה גם בספרו: L. Dukes, *Zur rabbinischen Spruchkunde*, Wein 1851, p. 32 no. 106 – הרב שמואל אשכנזי).
- שם הערה 21, ארבע המלים האחרונות נמחקו, ונוסף: וראה עוד זוהר, קרימונה שי"ח-ש"כ, פרשת בראשית, דף לט, ב: 'דכלא תליא במזלא אפילו ס"ת שבהיכל'. והשווה תרגום קהלת ט, ב: 'כולא במזליא תליא'; ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, ירושלים תשע"א, א, עמ' 220-240. יש שטענו כי פתגם זה מאוחר הוא, שכן 'היכל' ככינוי לארון הקודש מצוי רק למן זמנו של הרמב"ם (י' ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הזוהר', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ח [דברי הכנס הבינלאומי השלישי לתולדות המיסטיקה היהודית – ספר הזוהר ודורו, תשמ"ט], עמ' 21-22, בשם א' גוטליב. וכבר טענו זאת לפניו: L. Löw, *Gesammelte Schriften*, II, Szegedin 1890, p. 129 n. 1. אך לפי הלשון שלפנינו – אפי' ספר תורה בארון – בטלו דבריהם. – הרב שמואל אשכנזי.
- עמ' 53 סי' מו שו' 2, צ"ל: (בראש) [כראש].

- עמ' 56 סי' נ שו' 2, צ"ל: להוציא [מיד] הלקוחות.
- עמ' 57 סוף הערה 65, נוסף: הנ"ל, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, ב, עמ' 1218-1219.
- עמ' 59 סוף הערה 2, נוסף: על שני החכמים הללו ראה בן-ששון, צמיחת הקהילה (לעיל במבוא, עמ' כז, הערה 105), לפי המפתח.
- עמ' 60 שו' 6, צ"ל: קיימו בעצמם(כ)ם.
- שם סוף הערה 15, נוסף: א"ש רוזנטל, 'רב בן אחי ר' חייה גם בן אחותו?', ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים, בעריכת ש' ליברמן (ואחרים), ירושלים תשכ"ג, עמ' 328 והערה 123.
- עמ' 61 סוף הערה 17, נוסף: הבלין (לעיל, סי' יא הערה 17), עמ' 52-54; נ' דנציג, 'שרטוט ספרי קודש: מקורה של הלכה והשלכותיה', עטרה לחיים: מחקרים בספרות התלמודית והרבנית לכבוד פרופסור חיים זלמן דימיטרובסקי, בעריכת ד' בוירין (ואחרים), ירושלים תש"ס, עמ' 314-334; ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, ירושלים תשע"א, ב, עמ' 798-801.
- עמ' 63 סוף הערה 36, נוסף: וראה גם וידר (לעיל סי' לו הערה 47), ב, עמ' 725.
- עמ' 64 סוף הערה 49, נוסף: לעניין הלשון 'נברך אל[ה]ינו', בהלכות פסוקות הלשון היא: 'נברך לאלהינו', ואפשר שהסופר של כתב היד (ושל קטע הגניזה) תיקן לפי השגור על לשונו. על שתי הלשוניות הללו ראה: ד' ספטימוס, 'נברך (ל)אלהינו': טהרנות לשונית והיסטוריה הלכתית', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר (ואחרים), אלון שבות תשע"ב, ב, עמ' 565-580.
- שם הערה 52 סוף שו' 3, צ"ל: ובהשמטה בשבלי הלקט, סי' עט עמ' 307; אוצר הגאונים, מגילה, סי' רמט.
- עמ' 66 סוף הערה 61, נוסף: ובפרסומו המלא של הטקסט: נ' דנציג, 'בין ארץ-ישראל לבבל: דפים חדשים מחיבור "פירקין בן באבוי"', שלם ח (תשס"ט) עמ' 5-6, והדיון בעמ' 10-14.
- עמ' 67 שו' 9, צ"ל: לעשות [א]לא.
- שם סוף הערה 62, נוסף: הנ"ל, 'שרידי "רחמים" מתקופת הגאונים', סיני קטו (תשנ"ה) עמ' קצג-רטז; קיז (תשנ"ו) עמ' ריח-רלד; קיט (תשנ"ז) עמ' א-כג; N. Danzig, 'Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of *Yequm Purqan* and *Qaddish de-Hadata*', S.C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 100-101; עמ' 158-159.
- עמ' 68 תחילת הערה 75, נוסף: ראה מועד קטן יט, ב-כ, א: 'ואין רבים מתעסקים עמו שכבר נתעסקו בו ברגל'.
- עמ' 69 שו' אחרונה, צ"ל: (כונתנא) [כותנתא].
- שם תחילת הערה 79, נוסף: התשובה מצויה גם בקטע גניזה פגום: קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 329.742, דף ב2.
- שו' שו' 3, נוסף: (וכן גם במרדכי, סוכה, כ"י טורונטו, האוניברסיטה frdbg 5-011 [לשעבר ששון

- [534], עמ' 607: 'פי' בשאלות דאסור לשטוח פירות או דבר אחר על גבי סכתו ק"ו מנר חנכה דאסור להרצות מעות לאורה'.
- שם, בסוף ההערה, נוסף: על תשובות גאונים שהובאו כ'שאלות' ראה גם י"נ אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר טהרות, מבוא, עמ' סט-ע.
- עמ' 70 שו' 3, צ"ל: במרשיליא.
- שם הערה 87 סוף שו' 6, נוסף: נזכרה לראשונה אצל נויבויר (לעיל במבוא, הערה 162), כך 3, עמ' 8, ונדפסה על ידי ש"א שטרן, מאורות הראשונים, עמ' נד-נה.
- שם בסוף ההערה, נוסף: וראה: D.L. Smail, 'The Two Synagogues of Medieval Marseille: Documentary Evidence', *REJ* 154 (1995) pp. 115-124; ש"ז פיק, 'קווים לדמות בתי הכנסת במרסיי ומנהגיהם בימי הביניים', פעמים 110 (תשס"ז) עמ' 85-89.
- עמ' 71 הערה 1 סוף שו' 3, נוסף: הנ"ל, צמיחת הקהילה [לעיל במבוא, עמ' כז, הערה 105], עמ' 208-209; ע' פליישר, 'שירו של רב האיי גאון אל רב יהודה ראש הסדר מקירואן – נסיבותיו וסביבותיו', תרביץ סה (תשנ"ו) עמ' 451-482; מ"ע פרידמן, 'תשובת "הרב" ר' יהודה בן יוסף הכהן על יתומה קטנה שהשיאה ונאפה', עיוני הלכה ומשפט לכבוד פרופסור אהרן קירשנבאום (דיני ישראל כ-כא [תש"ס-תשס"א]), עמ' 329-351.
- עמ' 72 סי' סג שו' 6, צ"ל: חשש לקנאה.
- שם סוף הערה 13, נוסף: 'רצהבי, 'תשעה באב במנהגות הראשונים', סיני קיט (תשנ"ז) עמ' צז-ק, קח.
- עמ' 73 סוף סי' סג, צ"ל: יושבין בצפון בדרום, יושבין [בצפון] בדרום.
- שם סוף הערה 15, נוסף: קטע קטן מהמקור הערבי של התשובה השתמר בקטע גניזה, ניו יורק, בית המדרש לרבנים, ENA 3267.6, ותודתי לד"ר אמיר אשור שהודיעני על כך.
- שם סוף הערה 16, נוסף: החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, מהדורת ט' בארי, ירושלים תשס"ג, מבוא.
- עמ' 74 סוף הערה 27, נוסף: וראה וידר (לעיל סי' לו הערה 47), ב, עמ' 589-590; י"ש שפיגל, פתחי תפילה ומועד: אסופת מאמרים, אלקנה תש"ע, עמ' 181-209.
- עמ' 75 סוף הערה 37, נוסף: וראה אוצר הגאונים, מגילה, עמ' 82-83.
- שם סוף הערה 44, נוסף: ראה א' שייבר, 'כתב יד חדש מסופו של סידור רס"ג', סיני מא (תשי"ז) עמ' נט.
- עמ' 77 סוף הערה 5, נוסף: אוצר הגאונים החדש בבא מציעא, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשע"ב, סי' קכת. התשובה רשומה ב'דרג אלראבע עשרה' של תשובות גאונים, ראה צ' גרונר, 'רשימה חדשה של שו"ת הגאונים והשערות ישנות', סיני קד (תשמ"ט) עמ' רכ, סי' ח.
- עמ' 80 הערה 27 סוף פסקה ראשונה, נוסף: ד' רוזנטל, 'לישנא דכלה', תרביץ נב (תשמ"ג) עמ' 302-303.
- שם שו' 4 מלמטה, נוסף: תג"א, תרפ"ט, עמ' 22, סי' סב.

- עמ' 86 הערה 33, נוסף: י' ברודי, 'תשובות רב נטרונאי גאון בקטעי גניזה', תעודה י (תשנ"ו), עמ' 170-173.
- עמ' 89 הערה 51 תחילת שו' 2, נוסף: תשובת חכמי רומי לחכמי פריס שנדפסה על ידי שו"ל, בית האוצר, א, למברג תר"ז, דף נח ע"ב-נט ע"א.
- עמ' 91 הערה 4 סוף שו' 1, נוסף: (הנוכח לעיל, סי' סט הערה 21).
- שם בסוף ההערה, נוסף: וראה שו"ת הרשב"א, ח"א, סי' קנח: 'לולי שאמר הגאון ז"ל... לא היה בנו כח לומר כן'.
- עמ' 92 סוף הערה 8, נוסף: ספר הנר על מסכת ברכות, עמ' 36-38.
- עמ' 93 סוף הערה 14, נוסף: ע' פוקס, תלמודם של גאונים: יחסם של גאוני בבל לנוסח התלמוד הבבלי, ירושלים תשע"ז, עמ' 73.
- שם הערה 18, צ"ל: י' גרטנר, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 11-14, 33-37.
- עמ' 94 הערה 23, המשפט האחרון נמחק, ונוסף: י' רצהבי, 'תשעה באב במנהגות הראשונים', סיני קיט (תשנ"ז) עמ' קג, קיב. וראה י' גרטנר, 'תפילת נחם, שעת נחמה והקראים', סיני פט (תשמ"א) עמ' קנז-קסד (=הנ"ל, גלגולי מנהג בעולם ההלכה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 50-58), ומה שכתב חותני, י' זימר, 'תשעה באב אחר חצות היום', בספרו: עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 174-190.
- עמ' 96 סוף הערה 37, נוסף: וראה אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 267, הערה 140.
- עמ' 99 הערה 54, צ"ל: אוצר הגאונים, שבת, אוצר הפירושים סי' קנג וסי' רט.
- שם בסוף ההערה, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 120-122, 377-379. ללשון הגאון 'ומנעורינו הוקשה לנו' השווה גם אוצר הגאונים, בבא קמא, סוף סי' לו.
- עמ' 101 שו' 4, צ"ל: (והיכי) [והיני] דרב פפא.
- שם שו' 8 מלמטה, צ"ל: (היכי) [היני] דרב פפא.
- עמ' 102 סוף הערה 75, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 427-428.
- שם תחילת הערה 76, נוסף: אוצר הגאונים החדש, בבא בתרא, סי' תעט.
- שם סוף הערה 77, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 441-442.
- עמ' 104 סוף הערה 83, נוסף: אוצר הגאונים, בבא מציעא, סי' קע; אוצר הגאונים החדש, בבא בתרא, סי' תפ.
- שם סוף הערה 87, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 442-443.
- שם סוף הערה 88, נוסף: הפרסום החלקי בקהלת שלמה הוא מקטע גניזה, ניו יורק, בית המדרש לרבנים Rab. 1888. וראה ע' פוקס, 'מקומם של הגאונים במסורת הנוסח של התלמוד הבבלי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ג, ב, עמ' 182-183.
- שם סוף הערה 89, נוסף: והשווה דברי השואלים באוצר הגאונים, כתובות, סי' תקעד: 'הורוהו מקצת התלמידים שילקה ויחזור לאשתו'; ודברי השואלים באוצר הגאונים, נדרים, סי' לד: 'שכתוב בהלכות גדולות קצובות: הנשבע לגרש אשתו לוקה על שבועתו ויקיים את אשתו'; וראה דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות, עמ' 265-267.

שם סוף הערה 90, נוסף: ש' אברמסון, פירוש רבינו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 21 הערה 11.

עמ' 106 הערה 97 סוף שו' 2, נוסף: מאותו טופס שנזכר לעיל, הערה 88.
שם סוף הערה 100, נוסף: להצעת הגהה בדברים שמכאן ואילך ראה ח' בן-מנחם, 'על שיבוש שנפל בתשובות הגאונים (הרכבי סימן שמ"ז)', אקדמות כג (תשס"ט) עמ' 205-209.
עמ' 109 סוף הערה 1, נוסף: ש' עמנואל, 'ספר "בשר על גבי גחלים" ותרומתו לחקר עולמם של חכמי אשכנז הראשונים' (בדפוס).

שם הערה 2 סוף הפסקה הראשונה, נוסף: וראה גם לקט יושר, יורה דעה, מהדורת ע' כנרתי וי' קטן, שעלבים תשע"ג, עמ' טז, סעיף א: 'וכתב אור זרוע גדול, יין כשהתחיל להרתיח נקרא יין מבושל'. וראה שם בהערה 1).

שם פסקה שניה תחילת שו' 4, נוסף: ומשם, כנראה, בספר אסופות, כת"י מונטיפיורי 134, דף 129א.

עמ' 111 סוף הערה 11, נוסף: וראה גם תא-שמע, כנסת מחקרים (לעיל במבוא, הערה 144), ג, עמ' 125; ש' אשכנזי, אלפא ביתא תניא דשמואל זעירא, בעריכת י"י סטל, ירושלים תשע"א, א, עמ' 155-157.

עמ' 112 סוף הערה 17, נוסף: וראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, ו, ירושלים תשנ"ח, עמ' מא-מח.

עמ' 117 סוף הערה 5, נוסף: וראה גם ש' אברמסון, 'מתורתו של רב שמואל הנגיד מספרד', סיני ק (תשמ"ז) עמ' סז-סח. ואולי הכוונה לספר המצוות של רב שמואל בן חפני גאון או לרב סעדיה גאון.

עמ' 121 סוף הערה 3, נוסף: ב' ריצ'לר, 'כתובי-יד עבריים שנתפצלו', אסופות א (תשמ"ז) עמ' קמא מס' 89.

עמ' 122 הערה 8, צ"ל: הקטע זוהה על-ידי בן-ששון (לעיל במבוא, עמ' כז, הערה 105), עמ' 475.
עמ' 124 הערה 1 שו' 4, נוסף: וראה לעיל, סי' נד הערה 2.

עמ' 128 סוף הערה 33, נוסף: א' מרמרשטיין בביקורתו על גנזי קדם כרך א, REJ 76 (1923) p. 102.
עמ' 131 הערה 61 שו' 2, צ"ל: י' הררי, חרבא דמשה: מהדורה חדשה ומחקר, ירושלים 1997.

עמ' 134 שו' 4 מלמטה, צ"ל: בכל עת (וענין) [נענין] בהאמרו.
שם סוף הערה 89, נוסף: התיקון 'נענין' על פי כ"פ.

עמ' 135 סוף הערה 94, נוסף: דבריו של רב האי הם העדות הקדומה ביותר לתפילת 'אנא בכח'. וראה מ' חלמיש, 'על הפיוט אנא בכח', דעת 78 (תשע"ה) עמ' 55-75.

עמ' 142 שו' 8 מלמטה, צ"ל: אות ומופת הוא.
עמ' 145 הערה 215 שו' 2, המלים 'וכן גרס' נמחקו, ונכתב במקומן: וראה מה שכתב.

שם בסוף ההערה, נוסף: רזונטל (לעיל, סי' נד הערה 15), עמ' 311, בהערה.
עמ' 147 הערה 1 שו' 1, צ"ל: בארבעה עדי נוסח נוספים.

- שם סוף סעיף ב, נוסף: מ"ע פרידמן, 'מנהג אבותיכם בדיכם': תשובה מן הגניזה על יום טוב שני של גלויות, תרביץ פג (תשע"ה) עמ' 557-603.
- שם לאחר סעיף ג, נוסף: (ד) קמברידג', האוניברסיטה T-S AS 74.105. דף פגום מאוד, מכיל את סוף השאלה (להלן, ליד הערה 20) ואת תחילת התשובה (עד הערה 27).
- עמ' 148 סוף הערה 7, צ"ל: בן-ששון (לעיל במבוא, עמ' כז, הערה 105), עמ' 41-53.
- שם סוף הערה 15, נוסף: אך ראה הסתייגותו של פרידמן (לעיל, הערה 1), עמ' 600, הערה 246.
- עמ' 159 סוף הערה 11, נוסף: והשווה גם א' שושנה, 'מפתח חדש לתשובות הרמ"ה על-פי כתב-יד', עלי ספר יב (תשמ"ו) עמ' 85 סי' ו: 'דין שסומא בא' מעיניו כשר לדיני ממונות ובשתי עיניו פסול'.
- עמ' 159 סוף הערה 16, נוסף: וראה גם בדברי ר' שמואל הנגיד, לעיל סי' קטו הערה 55. וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 492-494.
- עמ' 160 סוף הערה 17 (שו' 8 ואילך) נמחק, ונכתב במקומו: בידינו חמישה עדי נוסח לסוגיה זו במסכת נדה: הדפוס (שונצינו רמ"ט) שלשה כתבי-יד אשכנזיים (מינכן 95, וטיקן 111, וטיקן 113) וקטע כריכה אחד (Universita degli Studi di Perugia, Biblioteca del Dottorato, 21.2), ובכולם: 'הוא סומא (בדפוס, בכת"י וטיקן 113 ובקטע פרוג'יה: סמ"א) דהוה בשיבבותיה דר' יוחנן'. וכך גם הנוסח לפנינו במקבילה שבמסכת סנהדרין, הן בדפוס (שונצינו רנ"ח), הן בששת כתבי-היד שיש בידינו והן בהלכות גדולות, ח"ג עמ' 2. וכולם אינם גורסים כדברי הגאון בתשובתו. כתבי היד למסכת סנהדרין הם: מינכן; פירנצה, ספריה לאומית II I 9; קרלסרוה, ספריה לאומית, רויכלין 2; מרבורג, ארכיון המדינה Hr. 15, Nr. 36 (קטע); ירושלים, יד הרב הרצוג; צ'יטה די קסטלו, Fr. ebr. 4 Archivio Storico Comunale, (קטע); ראה צילומו אצל M. Perani and E. Sagradini, *Talmudic and Midrashic Fragments from the "Italian Genizah": Reunification of the Manuscripts and Catalogue*, Firenze 2004, p. 185, Plate 7. ארבעת הראשונים אשכנזיים, החמישי תימני והששי איטלקי. תודתי לידידי מרדכי סבתו העוסק בחקר הנוסח של מסכת סנהדרין, שסייע בידי.
- עמ' 162 סוף הערה 31, נוסף: ש' עמנואל, 'נידה בבית הכנסת: מקורות חדשים', דרכי דניאל: מחקרים במדעי היהדות לכבוד הרב פרופסור דניאל שפרבר, בעריכת א' פרויגר, רמת גן תשע"ז, עמ' 289-290.
- עמ' 163 סוף הערה 38, נוסף: על הלשון 'רבואתא דילנא' ראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 106 הערה 38 ובספרות הרשומה שם.
- עמ' 164 הערה 48 סוף שו' 8, נוסף: א"ש רוזנטל, 'לשמועת הפתיחה של בבלי תענית', ספר זכרון ליעקב פרידמן, בעריכת ש' פינס, ירושלים תשל"ד, עמ' 239-242 הערה 16.
- עמ' 166 סוף הערה 5, נוסף: אוצר הגאונים החדש, בבא בתרא, סי' עב.
- עמ' 169 הערה 35, נוסף: קטע גניזה, קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 311.120.
- עמ' 172 הערה 18 שו' 1, נוסף: בכתב יד אחר: ורבינו האב היה אומר.

רשימת ההוספות והתיקונים במהדורת תשע"ט

שם בסוף ההערה, נוסף: וראה גם פירוש ר' חננאל לבבא קמא קטז, א (מהדורת י"מ דובאוויק, ירושלים תשע"א, עמ' רצט-שא) ולחולין קלו, ב (ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 335-337. וראה עוד א"ש רוזנטל, 'למילון התלמודי', איראנו יודאיקה, [א], תשמ"ב, עמ' 48, ושם בהערות, עמ' 103-106).

שם סוף הערה 21, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 294. עמ' 174 שו' 3, צ"ל: הדדי בק(ר)פיפות דהוצי.

שם הערה 33: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: קפיפות היינו סלים, ראה למשל תוספתא בבא מציעא פ"ח הל' יא, עמ' 105; כלומר סלים העשויים מכפות תמרים.

שם סוף הערה 34, נוסף: וראה עוד: סדור רש"י, סי' תריא; תשובות ופסקים לראב"ד, סי' ריח; העיטור, הכשר הבשר, דף ז, א-ב. וראה גם בחיבור אנונימי, כת"י סנט פטרבורג, ספריה לאומית II A 441/5, דף 18 ב' סי' מא: 'נהגו כל ישראל שאין אוכלין דג מליח מן הגוי שלא נמלח בפני ישראל דדילמ' מלחו עם דגים טמאים, ויש שמנעין (אולי יש לתקן: שמתירין) אותן, שאו' שאין מולחין דג טמא עם דג טהור מ(ל)פני שמפסידו. ואני קבלתי עדות מ'ישראל כשר ששמע מן (הדיינים) [הדיינים] שאין נשמרין בזה ואינו מפסידו. וגם ראינו בעינינו הדגים טהורין מלוחים עם דגים טמאים יחד. ואפי' הוא אמת שאין מולחין זה עם זה, לאחר שבמלחו מניחין אותן זה על גב זה. ועוד שאין (לשכות) [לשנות] מנהג הקדמונים כדאמ' (חולין צג, ב) הני ביעי חשילתא שריין ואת לא תיכול משום אל תטוש תורת אמך'.

עמ' 177 הערה 7 שו' 1, נוסף: שני קטעי גניזה, קמברידג', האוניברסיטה T-S F 8.73 וכן T-S F 8.106. חילופי הנוסח שבקטעים אלו לא צוינו כאן.

עמ' 180 הערה 24, נוסף: י' ברודי, 'תשובות רב נטרונאי גאון בקטעי גניזה', תעודה י (תשנ"ו) עמ' 170.

עמ' 185 הערה 2 שו' 5, נוסף: ראה עליו גם אצל ח' שירמן, 'חיי יהודה הלוי', תרביץ ט (תרצ"ח) עמ' 49-50, 228.

שם סוף שו' 9, נוסף: וראה ד' גרינברגר, 'תשובות הרי"ף להשגות ר' יצחק בן ברוך אבן אלבאליה', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כג (תשע"ה) עמ' 49-77.

עמ' 191 סוף הערה 36, נוסף: ש' אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 160-163.

עמ' 195 סוף הערה 12, צ"ל: וראה גם ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 213.

עמ' 197 סוף הערה 5, נוסף: וראה ש' אליצור, 'ברכה מעין שלוש או מעין ארבע?', שנה בשנה, תשנ"ט, עמ' 421-428; פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 310.

עמ' 199 הערה 11 שו' 10, נוסף: (=הנ"ל, מחקרים בביבליוגרפיה יהודית ובפיוטי ימי הביניים: קובץ מאמרים, ניו יורק וירושלים תשס"ו, עמ' 118-119); פיוטי רבי פינחס הכהן (לעיל, הערה 5), עמ' 213-215, 333-335.

שם הערה 13 סוף שו' 2, נוסף: (=הנ"ל, מפי פייטנים ושופכי שיח, בעריכת ש' אליצור, ירושלים תשס"ה, עמ' פד-פה, סי' כז. ראה גם שם, עמ' קעז-קעט, סי' עג; עמ' קפ-קפא, סי' עד).

שם בסוף ההערה, נוסף: (=הנ"ל, מחקרים, עמ' 120-122); ב' אליצור, 'פסיקתא רבתי': פרקי מבוא, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט, עמ' 80 הערה 282 ועמ' 137-140 (ושם ביבליוגרפיה נוספת); ש' אליצור, שירה של פרשה, ירושלים תשנ"ט, עמ' 219-225; פיוטי רבי פינחס הכהן (לעיל, הערה 5), עמ' 520-521.

שם סוף הערה 14, נוסף: על החנוכות האחרות הנמנות כאן ראה בראשית ב, א-ג; במדבר ז, א-יא; מלכים א ח, סג; נחמיה יב, כז.

שם סוף הערה 15, נוסף: המחכים, עמ' 48-49.

שם סוף הערה 16, נוסף: וראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, עמ' 103.

שם הערה 17: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: יש להוסיף: אפשר למנות. (וראה דניאל ג, ב-ג). והשווה גם ספר פתרון תורה, עמ' 138, שהביא את שבע החנוכות וכתב בסוף דבריו: 'אוי לאומרי (ל)עתידי לעבר, יהיו ארורים בעולם הזה ומנוודים לעולם הבא הן ופוסקי לישראל התקוה ויתקיים בהן וברותי מכם המורדים וג' (התיקון 'עתידי' על-פי כת"י שבידי ד"ר י' טובי בירושלים [ראה עליו שם במבוא, עמ' יג]. תודתי לו על שטרח עמי בעניין זה).

עמ' 200 סוף הערה 20, נוסף: וראה גם ספר חסידים, מהדורת מרגליות סי' קע (ובפירוש חסדי עולם, שם, עמ' תקצא-תקצד); שו"ת הרשב"א, ח"ה סי' מט; ארחות חיים, הלכות יום הכפורים, ס"ק לד; שו"ת מהר"ם חלאווה, סי' יז. וראה גם י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 300-301.

עמ' 205 סוף הערה 61, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 404-406.

עמ' 207 תחילת הערה 75, נוסף: אפשר שיש לקרוא בכתב היד: חדא.

שם סוף הערה 76, נוסף: אוצר הגאונים החדש, בבא בתרא, סי' תרנד.

עמ' 210 סוף הערה 94, נוסף: אוצר הגאונים החדש, בבא בתרא, סי' תרפח.

עמ' 213 הערה 107 שו' 8-16 נמחקו, ונכתב במקומן: על זהותו של הרב הבבלי הנזכר כמה פעמים בעיטור נאמרו דעות שונות (ומקצתן אף משונות), ראה הערת המהדיר שם ששיער שהכוונה לרמב"ם, הלכות אישות פ"ו הי"ז (וראה גם בהקדמת המהדיר לח"ב, ד"ה והנה נחזור, ושוב בהקדמתו לח"א, שנכתבה מאוחר יותר, ד"ה מה שכתבתי. והסכים עמו והרחיב יותר בזה י' רייפמאנן במאמרו 'דברים אחדים לתולדות הרמב"ם', הצפירה שנה 16 [תרמ"ט] עמ' 243 – וכך אכן עולה מבדיקת כלל המובאות של העיטור בשם 'הבבלי', כי כוונתו לרמב"ם. ואין כאן מקום להאריך בזה; מ' רבינוביץ, 'הרב הבבלי', החוקר א (תרנ"א) עמ' 151-154 (הפייטן שלמה הבבלי!); שו"ח, שם עמ' 217, 343. וראה גם שו"ת הרשב"ש, סי' שפג(1), דף עג, ד, שכתב, כנראה בעקבות דברי העיטור כאן: 'וכן כתב הרב הבבלי רבי' האי ז"ל בתשובת שאלה'.

עמ' 216 הערה 1 שו' 11, נוסף: (ושוב על-ידי נ' אלוני, הספרייה היהודית בימי הביניים: רשימות ספרים מגניזת קהיר, בעריכת מ' פרנקל וח' בן-שמאי, ירושלים תשס"ו, עמ' 203).

- עמ' 218, ציון הערה 13 בא אחרי המלים 'נכון לחש' וציון הערה 14 בא אחרי המלים 'הכרת פנים'.
שם הערה 13, צ"ל: ישעיה ג, ג; חגיגה יד, א.
- שם הערה 14: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: השווה אוצר הגאונים, סנהדרין, סוף סי' תתקמ:
'ויש ברית בחרם ב"ד שאין למסרן אלא לנאמנים ולמי שרואים בו הכרת פנים שהוא ראוי לכך'.
עמ' 221 הערה 44: ההערה נמחקה, ונכתב במקומה: שמואל ב ז, כג. על חילופי הנוסח בין 'כעמך
כישראל' ו'כעמך ישראל' (דברי הימים א יז, כא) ראה י"א רוזנפלד, טעמי וסודות התפילות
להושענות ופיוטי שמחת תורה להרוקח, ניו יורק תשס"ב, עמ' סג-סט.
- עמ' 224 הערה 70 שו' 3, נוסף: כת"י סינסינטי, היברו יוניון קולג' 944 Acc, דף א1-ב (קשה מאוד
לקריאה).
- שם שו' 5, צ"ל: בארבעה טפסים.
- שם שו' 10, נוסף: (ד) כת"י אוקספורד Ms. Heb. d. 74 דף 8-13.
- עמ' 226 סוף הערה 87, נוסף: C. Adang, *Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible: From Ibn Rabban to Ibn Hazm*, Leiden 1996. p. 100
- שם הערה 91, שו' 4-6 נמחקו, ונכתב במקומן: כינוי זה מצוי אצל משוררי ספרד, שרב האי הכיר
חלק מיצירתם; ראה למשל: 'הבשחק בכי וקולות', דיואן שמואל הנגיד: בן תהלים, מהדורת
ד' ירדן, ירושלים תשכ"ו, עמ' 293; וכן 'נסעו ונסעה', שם עמ' 299 (תודתי לפרופ' שולמית
אליצור, לד"ר יהושע גרנט ולד"ר יהונתן ורדי על עזרתם בזה), וכן גם אצל משוררים ערביים
שקדמו לרב האי.
- עמ' 230 סוף הערה 136, נוסף: וראה גם אבודרהם, סדר שחרית של חול, עמ' עח: 'כאלו מעיד עדות
שקר בעצמו... ויש מפרשים כי הוא לשון כנוי והכי קאמר כאלו מעיד שאין התורה אמת שהרי
הוא אומר החיוב ואינו מקיימו'.
- עמ' 231 הערה 138 שו' 8, נוסף: וכת"י סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית, II A 312/2 דף א1.
- עמ' 232 סוף הערה 1, נוסף: מכת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים (Mic. 5497) Rab. 1887, דף א2.
- שם הערה 4 שו' 5, נוסף: וראה ר' אברהם מן ההר, יומא שם.
- עמ' 233 הערה 10 שו' 3, נוסף: נוסח דומה בא בספר אסופות, נדפס אצל ש"א שטרן, מאורות
הראשונים, עמ' כו-כו. הכותרת בכתב היד (מונטיפיורי 134, דף 112א): 'לרב שרירא גאון', ולא
כפי שנדפס שם.
- עמ' 235 הערה 17 שו' 1, נוסף: ראה גם ר' אולמר, פסיקתא רבתי: סינופסיס לפסיקתא רבתי,
אטלנטה 1997, א, עמ' 526-527.
- עמ' 236 הערה 22 סוף שו' 10, נוסף: עמנואל, נידה בבית הכנסת (לעיל סי' קיח הערה 31),
עמ' 287-299.
- עמ' 237 הערה 38 שו' 4, נוסף: י"א שושנה, 'תוספות ריב"א על מסכת שבת פרק במה טומנין',
ישרון יג (תשס"ג) עמ' כה-כח, ושם בהערות.
- עמ' 242 הערה 22 שו' 4-5, צ"ל: טור או"ח, כ"י ציריך, Braginsky 124

- שם בסוף ההערה, נוסף: וראה ט' בארי, 'תפילה ופיוט בבבל במאה העשירית ובמאה האחת-עשרה', מסורת הפיוט, ב, בעריכת ב' בר-תקוה וא' חזן, רמת-גן תש"ס, עמ' 85-96.
- עמ' 244 סוף הערה 36, נוסף: וראה י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, עמ' 103, מס' 22.
- עמ' 245 הערה 42 סוף שו' 9, נוסף: (=הנ"ל, מאורות הראשונים, עמ' קפז סי' כה).
- עמ' 248 הערה 14 שו' 8, נוסף: רמב"ם, סדר התפלות.
- עמ' 249 הערה 19 שו' 4, נוסף: האורה, עמ' 29.
- עמ' 251 הערה 32 שו' 1, נמחקה המילה 'פרסי'.
- שם סוף שו' 3, נוסף: סוף התשובה מצוי גם בתחילתו של קטע גניזה מטושטש: קמברידג', האוניברסיטה T-S NS 38.47
- שם סוף הערה 33, נוסף: התשובה שלפנינו היא העדות הקדומה ביותר למנהג הדלקת נרות חנוכה בבית הכנסת; ראה י' בלידשטיין, 'מהבית לבית הכנסת – מחידושי בית הכנסת הבתר תלמודי', תא שמע: מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא-שמע, בעריכת א' ריינר (ואחרים), אלון שבות תשע"ב, א, עמ' 108-114.
- עמ' 252 הערה 34 שו' 1, נוסף: מכת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים (Mic. 5505) Rab. 1891
- עמ' 259 סי' קפח שו' 1, צ"ל: שיהא בו רובע.
- עמ' 260 סוף הערה 23, נוסף: (לעניין ראש השנה ושבת תשובה).
- עמ' 261 הערה 27 שו' 3, נוסף: קטע גניזה, סנט פטרבורג, הספרייה הלאומית, אנטונין 922, בתוך קבוצת תשובות שרובן של רב עמרם. חילופי הנוסח בקטע זה לא הובאו כאן.
- עמ' 264 הערה 50 שו' 4, נוסף: סעיפים א-יא בפרסומו של ורטהיימר נדפסו מקטע ניו יורק, בית המדרש לרבנים Mic. 5527, דף א1; סעיפים יב-טז נדפסו מדף א2 בקטע זה. תודתי לעדיאל ברויאר שסייעני בזה.
- שם הערה 54 שו' 9, נוסף: (=הנ"ל, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, רמת גן תש"ס, עמ' 474-479).
- שם, סוף שו' 10, נוסף: (=עמ' 474-475).
- עמ' 265 סוף הערה 61, נוסף: וראה פוקס (לעיל, סי' צג הערה 14), עמ' 483-485.
- עמ' 267 סוף הערה 71, נוסף: אלא שלצערנו היא נקטעת כאן כבר בתחילתה.
- עמ' 270 סוף הערה 6, נוסף: וראה גם שערי צדק, ח"ד שער ב סי' טז; אוצר הגאונים החדש בבא מציעא, סי' שנ.
- שם סוף הערה 10, נוסף: על שוכריפלי"ץ (ואולי יש לקרוא בכתב היד: שובריפלי"ץ) ראה תא-שמע, שם, עמ' 214, הערה לשו' 37; ש' איידלברג, 'צרור הערות', תרביץ נב (תשמ"ג) עמ' 648.
- עמ' 272 הערה 17, המילים 'ואינני יודע למה כוונתו' נמחקו, ונכתב במקומן: צילום זה מצוי בניו יורק, ספריית ישיבה אוניברסיטה Ms. 1425; ראה ש' עמנואל ומ' סבתו, 'קובץ חדש-ישן של תשובות הגאונים ותשובות הרי"ף', עלי ספר כח (בדפוס).
- עמ' 273 הערה 2 שו' 3, צ"ל: כת"י ברלין, המוזאון היהודי VII.5.262 (לשעבר: לוונדון, בית הדין (14).

רשימת ההוספות והתיקונים במהדורת תשע"ט

- עמ' 275 סוף הערה 13, נוסף: וראה עמנואל, נידה בבית הכנסת (לעיל סי' קיה הערה 31), עמ' 286-299, ובספרות הרשומה שם.
- עמ' 276 סוף הערה 21, נוסף: מ' צוקר, פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו יורק תדש"ם, כד, ג, עמ' 412; משלי עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה, מהדורת י' קאפח, קרית אונו תשנ"ד, ו, א, עמ' נט; חיבורים הלכתיים של רב סעדיה גאון, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשע"ה, עמ' 245; מדרש בראשית רבתי, מהדורת ח' אלבק, ירושלים ת"ש, עמ' 26, 274. וראה ש' אברמסון, 'רב סעדיה גאון והזהר', בצרון, סדרה חדשה ז, 26 (326) (תשמ"ה), עמ' 35-39; A. Scheiber, *Essays on Jewish Folklore and Comparative Literature*, Budapest 1985, pp. 106-111
- שם הערה 26 שו' 2, צ"ל: טור או"ח, כת"י ציריך, Braginsky 124